

ФОРМУВАННЯ ЛАТИНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ІТАЛІЇ В ПЕРІОД РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (VI-X ст.)

В статті розглядається коло питань, пов'язаних з особливостями формування і становлення латинської літератури на території Італії в період Раннього Середньовіччя. Виділена проблематика орієнтована на аналіз та висвітлення розвитку літературної традиції протягом VI-X ст. Крім того, в статті характеризується творчість низки найбільш відомих тогочасних письменників, теологів та істориків.

Тисячолітня історія середньовічної латинської літератури на думку багатьох сучасних дослідників здійснила суттєвий вплив на виникнення та розвиток європейських національних літератур. Разом з тим, зародження нових світоглядних уявлень і художніх форм в надрах греко-римської цивілізації відбувалося на тлі політичних і економічних змін, в процесі занепаду й розпаду Західної Римської імперії. Означені чинники, як відомо, обумовили історичний перехід до наступної епохи в розвитку європейського соціуму - середнім вікам.

Протягом IV-VI ст. нова християнська література внесла в античну поезію і старі ораторські жанри не лише якісно та духовно оновлений зміст, а й створила нові літературні форми, доступні та зрозумілі широкій аудиторії. Саме християнські поети переосмислили і поглибили алегоричні образи, до яких зверталися поети “срібної латини”. Їх алегоризм був якісно іншим, ніж алегоризм їхніх вчителів - класичних язичницьких авторів, до певного ступеню відповідаючи психологічному аналізу літератури нового часу.

Найзнаменитіший поет християнського заходу IV ст. Пруденцій проголосив новий римський патріотизм, незалежний від язичницької традиції. Ідею Пруденція продовжили у V-VII ст. його наступники, шанувальники та ідейні прибічники. З іншого боку, галерея видатних письменників Раннього Середньовіччя й останніх “чатових” вмираючої культури античного світу завершується яскравою фігурою Кассиодора, засновника знаменитого Віварія. На прикладі творчості папи Григорія I Великого (Двоєслова) (590-614) і першого лангобардського історика та поета Павла Диякона (720-800) можна зрозуміти, яку визначну роль у формуванні середньовічної літератури відігравали народні елементи, як відбувався (творчо реалізовувався) процес взаємопроникнення латинської літератури і фольклору варварських народів.

В літературі епохи Каролінгів та Оттонів знайшли відображення процеси виникнення національної самосвідомості як результат формування з різних етнічних елементів (і асиміляції колишніх завойовників) єдиної італійської народності. Необхідно також констатувати, що відчуття своєї приналежності до італійського народу було властиве більшості письменників лангобардського походження, в тому числі дотепному, гострому й доволі саркастичному памфлетисту Ліутпранду Кремонському (922-972), найбільш оригінальному і суб'єктивному історика X ст.

Непересічними є заслуги середньовічних книжників у збереженні й передачі наступним вікам спадщини античної освіченості. Не останню роль у цьому відіграла діяльність римського ерудита Анастасія Бібліотекаря (810-879), чия невтомна перекладацька праця сприяла жвавому літературному обміну між Візантією, Італією та Францією. Разом із ірландським мислителем Еріугеною (810-877) він багато зробив і для злиття неоплатонівської філософії з християнською теологією [66, с.29].

В скрипторіях Італії та Франції епохи Каролінгів переписувались твори римських поетів і прозаїків; завдяки трудам невідомих переписувачів доби Раннього Середньовіччя вони дійшли до нашого часу. Варто також підкреслити, що римська література VI-X ст. була великою школою стилю й невичерпним джерелом художніх образів і тем не лише для гуманістів Кватроченто, а й для філологів Орлеану, філософів Шартра і правознавців Болоньї XII ст. [66, с.30].

Щоправда, ранньосередньовічні автори отримали класичну античну спадщину далеко не повністю, оскільки частину язичницьких опусів знищила сама Християнська Церква. Однак і це часткове сприйняття античної традиції виявилось достатнім для того, щоб шляхом тривалої еволюції та повільного вдосконалення підняти європейську культуру з напівварварського стану до тих парнаських висот, на котрі впевненою ходою увійшов Данте (1265-1321), а слідом за ним - Петрарка (1304-1374) і його наступники, які більш глибоко й творчо осмислили те, що було значною мірою відомо до початку епохи Відродження лише вузькому колу кліриків-інтелектуалів.

Латинська література IV і початку V ст. виявляє чимало особливостей, що порушили норми й усталені традиції класичного періоду. Саме через призму даного періоду середньовічне суспільство сприймало протягом тривалого часу стародавню греко-римську літературу. Устремління, схильності, пристрасті і забобони доби Пізньої Античності викарбовувались із надзвичайною силою в пам'яті наступних поколінь. Соціум епохи занепаду Західної Римської імперії відіграв роль своєрідного заповітувача культурної спадщини Античності, але заповів її далеко не повністю, переважно підкорюючись докорінно зміненому (християнізованому) світогляду, який одні історики нині вважають регресивним, а інші намагаються вбачати у ньому нові творчі сили [67, с.9-10].

Грунтуючись на згадуваних вище реаліях можна констатувати, що в історичному процесі IV-V ст. на Заході дослідники-медієвісти виділяють деякі специфічні особливості, котрі визначили у подальшому розвиток усього західноєвропейського Середньовіччя. Серед найбільш характерних рис фахівці відзначають наступні: напівфеодальна садиба, панування натурального господарства, розмежування між міським ремеслом та сільським господарством, християнська релігія в основі світоглядних та морально-етичних пріоритетів, участь Церкви в мирських справах [67, с.12]. Разом з тим, такі цивілізаційні й структурно-організаційні прояви, як латинський пізньоантичний абсолютизм, римська бюрократична система, підвладність Церкви імператору зникають на Заході разом із розпадом Імперії, але залишаються в інституційних підвалинах Візантійської держави, продовжуючи тою чи іншою мірою впливати і на західноєвропейські країни та етноси протягом VI-X ст. [67].

З іншого боку, як зазначає відомий радянський вчений І. Голеніщев-Кутузов, *“у римському суспільстві IV-V ст. було набагато більше байдужих, тобто тих, хто був ані стриманим, ані гарячкуватим, ніж відкритих противників нової державної релігії. Язичники в душі часто приймали християнство через кар'єрні міркування. Зустрічалися і єпископи, зокрема, наприклад, Сидоній Аполлінарій, вірші та проза котрих насичені язичницькими образами (що повториться в епоху Відродження). Навіть римського папу Дамасія як поета, який писав епітафії мученикам не виходячи за межі риторичної стилістики й античної фразеології, слід віднести не до християнських письменників, а до авторів “національної школи”. Близьким йому за духовно-світоглядними ідеалами був інший поет пізньоантичної доби - Авзоній”* [73, с.15].

Отже, в контексті твердження І.Голеніщева-Кутузова можна зазначити, що формування латинської літератури Італії в період Раннього Середньовіччя відбувалось із врахуванням складових, притаманних літературі двох попередніх століть. Разом з тим, виділена в статті проблематика є актуальною, оскільки вона, з одного боку, дозволяє розкрити ідейно-світоглядні особливості латинської італійської літератури доби Раннього Середньовіччя, а з іншого - осмислити її духовну сутність, морально-етичні орієнтири та соціумні пріоритети на рівні сучасної наукової рефлексії.

Аналізуючи обширну джерельну базу по виділеній темі, варто зазначити, що середньовічна латинська література Італії має ряд специфічних рис, які у своїй основі об'єднали старі (класичні) античні взірці у дещо адаптованому варіанті, з новими християнськими догматичними ідеалами та духовними і морально-етичними пріоритетами. Латинська література Італії VI ст., природно, бере свої начатки у IV-V ст. Два попередні століття - це своєрідна світоглядна межа, пов'язана з переходом (на рівні ментального сприйняття суспільством) від пізньоантичних язичницьких традицій до нових ранньосередньовічних християнських образів та ідеалів.

Раннє Середньовіччя - час, багатий на епістографічні твори. Найбільшим враженням для тогочасного читача стало віршоване листування між поетом Децимом Магном Авзонієм (310-394) та його улюбленим учнем Павлином, єпископом Ноланським (409-431): останній змінив блискучу, на думку Авзонія, кар'єру вчителя риторики на аскетичний образ життя спочатку в горах Іспанії, а згодом - у маленькому італійському містечку Нолі поблизу гробниці Св. Фелікса, особливо шанованого Павліном [74, с.53]. В цьому оригінальному листуванні відображений духовний та інтелектуальний зв'язок учителя з учнем при повному взаємному світоглядному нерозумінні одне одного. З прозаїчного листування багато цікавої та змістовної інформації надають листи Св. Єроніма Стридонського (340-420) та Сидонія Аполлінарія (430-486), а віршовані послання до франкських королів і високопоставлених "варварів" використовує для безсоромних лестощів талановитий версифікатор Венанцій Фортунат (540-609) [20; 21].

У V-VI ст. створюються опуси автобіографічного характеру - великі за обсягом і глибиною за змістом. Зокрема, необхідно згадати знамениту "*Сповідь*" Св. Аврелія Августина (354-430), першого західного Отця Церкви, і оригінальний твір останнього античного філософа, "*прихованого*" стоїка Боеція (480-525) - "*Вмиху філософією*" [16]. Ці праці певною мірою являли собою взірці художньої прози. З іншого боку, наприкінці V ст. активізується тенденція до актуалізації творів суто релігійного, напучувально-дидактичного спрямування.

Всі церковні опуси вже на кінець VI ст. чітко відзначаються або негативним, або позитивним характером. Перша група - це твори полемічні. Найбільш ранні з них присвячені боротьбі з язичництвом взагалі або з окремими особами, які не бажали позбавлятися своїх язичницьких уподобань і забобонних світоглядних орієнтирів; більш пізні (VI-VII ст.) взірці церковної латинської літератури присвячувались спростуванню еретичних вчень, засуджених і виклятих рішеннями Вселенських Соборів [66, с.127]. Даний тип літератури, яка відіграла ключову теологічну роль у формуванні ортодоксальних засад християнського віровчення, складає інтерес з точки зору історії розвитку Церкви і росту її духовного впливу на ранньосередньовічний соціум Заходу.

Друга літературна група творів - позитивна; це проповіді, моральні та етичні настанови і твори, в яких автори тлумачили або коментували окремі книги Біблії. Протягом VI-VII ст. найбільша увага приділялась книгам старозавітних іудейських пророків, важким для розуміння пересічного вірянина через сакралізовану містичну символіку і складну систему образів, властивих східним релігіям і абстрактних для західного сприйняття. Доволі часто суто екезегетичним цілям присвячувались і листи великих церковних діячів тієї епохи; прикладом можуть слугувати численні листи папи Григорія I Великого [66, с.130].

Піклуючись про релігійне виховання своєї пастви, багато хто з представників Християнської Церкви, які вже отримали широку, але ще не достатньо глибоку освіту, одночасно бачили, як загальний освітній рівень населення, і корінного, і нового (варварського), катастрофічно падає. В цій ситуації вони намагались передати особам, володіючим латинською мовою, основні дані з історії, географії, природничих наук і створювали праці енциклопедичного характеру. Найбільш відомими діячами VI-VII ст., які займались створенням наукових компендіумів і хрестоматій, були Кассиодор [33] та Св. Ісидор Севільський [31]; обидва залишили низку праць з різних галузей науки, переважно компілятивних, але таких, що здобули популярність і користувались на Заході попитом до початку епохи Відродження.

З іншого боку, необхідно підкреслити, що найбільшу цінність з усіх накопичених в епоху Раннього Середньовіччя знань, складають опуси з історії. Інтерес до конкретних історичних подій, який ніколи не згасав у людей спостережливих, призвів до створення таких важливих історичних творів, як "*Історія готів*" Йордана, "*Історія франків*" Св. Григорія Турського (538-593) [26] і "*Церковна історія народу англів*" Беди Досточтимого (672-735) [13]. Ця лінія на рівні традиції продовжувалась з успіхом і в наступні віки. Разом з тим, не дивлячись на хронікальний і нарративний характер цих опусів, з численними інтерполяціями дидактичних міркувань, вони заклали основу для знайомства наступних поколінь з історичними реаліями тієї складної епохи.

На думку сучасних медієвістів, жодна історична епоха не отримала у подальшому настільки різних та суперечливих оцінок і характеристик, ніж доба Ранняго Середньовіччя. Вчені Відродження змальовували ці часи як період нещастя та інтелектуальної недолугості його представників; видатні вчені-енциклопедисти і просвітителі-класицисти XVIII ст. визначали ту епоху як період, коли зароджувалась і починала розвиватись культура Західної Європи [80, с.20]. Разом з тим, як підкреслюють історики нової генерації початку XXI ст., “темні віки” слід оцінювати не як часову добу, а з точки зору діяльності та спадщини тих людей, які активно працювали, творили, винаходили, щоб залишити своїм сучасникам і нащадкам той досвід і ті досягнення, котрі вони вважали корисними та необхідними [100, с.5].

Не слід також забувати і про визначну об’єднуючу роль латинської мови, яка на початок VI ст. вже зазнала доволі суттєвих ухилів від класичних норм не лише “золотої”, а й “срібної” віку. Однак латина, як би це не виглядало парадоксально, тим не менш, зберегла своє життя на багато століть, і до того моменту, коли національні європейські мови зміцніли й почали створювати свою власну літературу, вона одна слугувала зв’язуючою ланкою між багатомовними племенами нової Європи, і саме латиною була народжена література, котра виконувала по мірі можливості ті завдання, що ставив перед нею її час [80, с.21-22].

Початок Каролінзькому відродженню, як відомо, поклав сам франкський король та імператор Карл Великий (768-814) актом від 787 р., котрий мав назву “*Капітулярій про науки*”. Цей законодавчий документ передписував при кожному монастирі й при кожній єпископській кафедрі відкривати школи для всіх, хто здатний вчитися. Це означало, що навчання молодих ченців і кліриків переставало бути турботою заклопотаного іншими справами єпископа чи абата й ставало турботою спеціального вчителя, який міг навчити учнів наукам краще та якісніше [71, с.10]. Мережа таких шкіл швидко розкинулась по всіх єпархіях Франкської держави. Другий капітулярій Карла Великого від 802 р. розширював повноваження і обов’язки вчителів у цих монастирських та єпископальних школах. Центром означеної шкільної мережі та головним осередком франкської культурної еліти стала придворна “*Академія*” Карла, відкрита ним у власній столиці - Аахені.

Придворна школа для дітей імператора, його фаворитів та вищих вельмож, майбутніх державних сановників, існувала у франків і раніше, але за Меровінгів вона слугувала, головним чином, вихованню воїнських чеснот. За Карла в ній почали викладати латинську мову, вивчати античних класиків, Біблію та сім вільних мистецтв. Вчителями тут були найкращі вчені, які з’їхалися з усіх кінців християнської Європи до її нової політичної та духовної столиці; учнями стали франки з кращих родів, обрані Карлом для політичної кар’єри [65, с.17]. Тут, на стіку двора і школи, серед вчених, учнів, любителів і покровителів вченості й склалась та своєрідна інтелектуальна спільнота, за котрою в науці закріпилась назва “*Академії*” Карла Великого. Це була з точки зору її функціональних прерогатив відразу академія наук, міністерство просвіти і дружній гурток однодумців. В її стінах обговорювались серйозні богословські питання, читалися лекції, тлумачились автори минулих епох і влаштовувались бенкети, де присутні складали вишукані комплементарні вірші і розважались вирішенням складних метафізичних проблем і логічних загадок [65, с.18].

Членами “*Академії*” були сам Карл (він особисто знав вісім мов) зі своєю численною родиною, відомі духовні та світські сановники, вчителі й кращі учні придворної школи. Кожний член “*Академії*” приймав античний або біблійний псевдонім (це була напівзабута традиція галльських і британських вчених спілок IV-V ст.). Карл звався “*Давид*”, його двоюрідний брат Адельхард, абат Корбійський - “*Августин*”, його доньки і придворні дами - “*Луція*”, “*Євталія*”, “*Математика*”; Алкуїн був “*Флакк*”, Муадвін - “*Назон*”, Ангільберт - “*Гомер*”, Ейнхард - “*Веселій*”. Серед придворних зустрічались імена “*Неемія*”, “*Сульпіцій*”, “*Тірсіс*”, “*Тимофій*”. “*Академія*” Карла Великого стала початком великого культурно-просвітницького руху; до неї під кінець VIII ст. сходяться шляхи всіх традицій європейської латинської культури майже за два століття [65, с.19].

Традиції в “Академії” передавались виключно від учителів до учнів. У витоків Каролінзького відродження стояло покоління іноземних інтелектуалів - тих, хто приніс до франкської столиці залишки знань, розкиданих попередньою епохою по країнах Європи: з Італії, Іспанії, Ірландії, Англії та Галлії.

З християнських та язичницьких авторів пізньоантичної і ранньої варварської доби в “Академії” вивчалися Авзоній, Клавдій, Авіан, Рутілій Номадіан, Аполлінарій Симоній, Амміан Марцеллін, Макробій, Марцеан Капелла, Пруденцій, Драконтій, Тертуліан, Арнобій, Лактанцій, Св. Амвросій Медіоланський, Св. Кіпріан Карфагенський і Оріген [100, с.6]. Необхідно також відзначити, що члени гуртка Алкуїна також були добре обізнані в творчості та науковій спадщині Св. Єроніма Стридонського, Св. Аврелія Августина, Сульпіція Севера, Павла Орозія, Сальвіана, Боєція, Еннодія, Аратора, Присціана, Фульгенція, Св. Бенедикта Нурсійського, Кассиодора, Венанція Фортуната і Св. Колумбана. Особливою повагою серед франкських інтелектуалів VIII-IX ст. користувались такі автори, як Пруденцій, Павлін Ноланський, Седулій Скотт [50; 51], Максиміан [36], Григорій Великий [25], Св. Ісидор Севільський і Альдхельм [4].

Італія була першою країною, завойованою Карлом, яка вразила його своєю незвичною культурою. Рівень цієї культури, проте, не слід перебільшувати: шкільна освіта і тут була у занепаді; Рим втратив свої колишні мистецькі позиції, а віршоване послання, яке Карл отримав від Римського понтифіка в 774 р., вражало метричними вадами. Однак в італійських монастирях зберігалися книги і ці книги були необхідні для культурної справи Карла [67, с.8]. За Альпи потягнулися з Італії ті рукописи, котрі у подальшому перетворились на архетипи більшості латинських текстів, що дійшли до сьогодення: спочатку богослужбові книги і підручники латинської граматики, потім твори Отців Церкви, зрештою античні класики. За книгами вирушили на північ і люди - ті з небагатьох, хто мав ще знання і відчували, що при франкському дворі на ці знання є попит, а в Італії потреба в інтелекті зникла [67, с.8].

Таких людей було троє: Петро, дякон Пізанський, грамастик, який став першим відроджувачем наукових занять у придворній школі і котрий присвятив свій підручник граматики самому королю франків; Павлін, патріарх Аквілейський, один з видатних богословів свого покоління, перший радник Карла у питаннях церковної політики; і найталановитіший з них - Павло Дякон, колишній придворний вчитель лангобардського короля, автор історичного підручника і майстерних віршів. У подальшому саме Павло Дякон уславився своєю “Історією лангобардів” [46]. Їх перебування та науково-просвітницька діяльність при франкському дворі тривали близько десяти років. На початок 793 р. вони всі вже повернулися до Італії: Павлін у свою Аквілею, Павло Дякон в монастир Монте-Кассіно, літній і хворий Петро - у монастир під Римом. Проте, результати їхньої діяльності були вкрай важливими. Саме вони заклали основу усього наступного культурного відродження у Франкській державі, і 80-ті роки VIII ст. по праву вважаються “італійським періодом” в історії придворної “Академії” [67, с.17].

За “італійським періодом” настав “англосаксонський” - 90-ті роки VIII ст.: новим главою придворної школи і придворної “Академії” став англосакс Алкуїн (з ним Карл Великий теж познайомився в Італії). На долю ченця Алкуїна (735-804) випало упорядкування та організація того освітньо-виховного матеріалу, котрий накопичився у придворній школі при попередніх італійцях: саме Алкуїну крім поетичних вправ [1] належала розробка зв’язної та послідовної програми навчання в “Академії” (латина - сім вільних мистецтв Античності - теологія), складання підручників по основних предметах (підручники ці не виходили з використання до XII ст.), розробка методики викладання [69, с.223]. Алкуїн виявився талановитим дидактиком і педагогом. Серед його підручників можна легко вирізнити ті, що написані для початківців і ті, які передбачались для вже підготовлених учнів. Крім того, свої підручники Алкуїн складав у діалогічній формі для полегшеного сприйняття відповідного матеріалу.

Ірландія, третій культурний центр попередньої епохи, також здійснила внесок в роботу першого покоління вчених Каролінзького відродження. Серед найбільш відомих ірландців при дворі короля франків можна згадати теолога Колумбана, грамастика Клементя, поетів Дунгала і Дуоду [28], географа Дікуїла, ритора Теодульфа [77, с.196].

Готська Іспанія також дала Каролінзькому відродженню декілька видних своїх представників, але всі вони були не стільки письменниками, вченими та вчителями, скільки талановитими практиками - адміністраторами, дипломатами, полемістами і перекладачами. Це Ліонський архієпископ Агобард (814-840) [10], який засуджував поклоніння іконам і звичай "Суду Божого", а також заперечував магію та забобони; Клавдій, єпископ Туринський, котрий мріяв відродити чистоту і моральність раннього християнства і заради цього розпочав таке гоніння на ікони, яке збурило на декілька років всю Франкську Церкву [102, с.87-88]. Найбільш талановитим діячем серед іспанських просвітителів виявився Теодульф (788-821), єпископ Орлеану, адміністратор, дипломат, мораліст, екзегет і покровитель мистецтв, один з найобдарованіших поетів свого часу [52].

З перших років нового IX ст. на сцену виступає друге покоління представників Каролінзького відродження - германські учні іноземних вчителів, які перетворились на інтелектуалів та авторитетів. Саме на них вирішив спертися у своїй культуртрегерській діяльності Карл в останнє десятиліття свого правління. Германцями "*нової інтелектуальної хвилі*" були Ейнхард, улюбленець і фаворит імператора, автор його життєпису [60] і найкращий знавець латини при дворі; Ангільберт, морганістичний зять Карла, поет, мораліст, естет [5]; Муадвін, учень і друг Теодульфа, талановитий поет-панегірист і ритор; Амаларій Трирський, учень Алкуїна, дипломат, посол імператора у Константинополі, перший латинський богослов, який зайнявся алегоричним тлумаченням західних літургійних обрядів; Фридугіс, другий учень Алкуїна, автор твору "*Про субстанцію небуття і мороку*" [55], патролог і філософ; Смарагд Сент-Міхаельський, автор 15 книг коментарів до граматики Доната, єдина людина у франкській державі, яка прямо побуджувала імператора Людовика Благочестивого (814-840), сина Карла, відмінити у своїх доменіальних володіннях рабство.

До видатних германців при дворі франкських володарів так само належать і два "*просвітителі Германії*" - Рабан Мавр (780-856) [57], абат Фульдський, і Грімальд, абат Сент-Галленський, трудами котрих керовані ними монастирі стали впливовими центрами латинської культури за Рейном, в нещодавно залучених до християнської цивілізації східно-германських областях. Саме з Рабана Мавра починається останній період Каролінзького відродження - "*монастирський*" [74, с.61].

Варто зазначити, що сам Карл Великий монастирів не любив. Для його централізаторської політики вони були каменем спотикання, оскільки не підлягали місцевій єпископальній владі й були тісно пов'язані з провінційною, сепаратистські налаштованою знаттю; крім того, саме монастирі ховали за своїми стінами сотні молодих здорових чоловіків від військової повинності. Тим не менш, вже за Карла виник зв'язок його двору з найбільшими монастирями країни: в Корбі абатом став Адальхард, двоюрідний брат Карла, в Шеллі - Гісла, його сестра, в Турі - Алкуїн, в Сен-Рік'є - Ангільберт [93, с.134]. На початок 30-х років IX ст. мережа міжмонастирських культурних зв'язків розкинулася ще ширше - у Фульді абатом став Рабан Мавр, у Сент-Галлені - Грімальд, в німецькій частині Імперії розквітнули Лорш, Корвей, Рейхенау, в романській - Фер'єр, Оксер, Турне, Флері і єпископське місто Реймс. Отже, коли за Людовика Благочестивого була розігнана придворна "*Академія*", культурі вже було куди відступити й одержати новий притулок.

Останньою людиною, яка піклувалась про підтримання єдності Франкської імперії, був Хінкмар, Реймський архієпископ (845-882), перший радник Карла П'ятого (843-877), автор 66 книг морально-етичного і напучувального характеру. Після його смерті занепад і розвал Західнофранкської держави став реальністю, а ще через сорок років, коли зі сходу Європи своє нестримне нашествя на Імперію почали угорці, тотальна криза поширилась і на Східнофранкську державу.

З найбільш відомих діячів Каролінзького відродження, крім вже згаданих вище, своєю творчістю відзначилися Нітхард [38], Ермольд Нігелл [59], Годескальк [27], Валафрид Страбон [17], Хейтон [56], Іоанн Скотт Еріугена [30], Геральд [24], Ноткер Заїка [39], Амвросій Аутперт [8], Вінфريد-Боніфаций [22], Св. Бенедикт Аніанський [14], Ассер [12], ряд анонімних авторів, які залишили після себе чудові взірці тогочасної поетичної майстерності як ліричного, так і

духовного спрямування. Прикладом може слугувати “*Молитва до Св. Гемініана про відвернення угорців від Модени*” [37].

Оттонівська доба в історії середньовічної латинської літератури Італії характеризується спадщиною в першу чергу двох найбільш відомих, крім Павла Диякона, письменників - Анастасія Бібліотекаря та Ліутпранда Кремонського [35]. Крім того, на літературній ниві у X ст. відзначилися такі автори, як Іоанн Диякон, Ангеллій з Равенни [9], Андрій з Бергамо, Ерхемперт з Монте-Кассино, Ардерик з Беневенту, кардинал Бароній.

Характерною особливістю цієї епохи стало повернення в галузі літератури до античних взірців. Для істориків X ст. таким взірцем став Саллюстій, для поетів Теренцій, Горацій і Пруденцій, для всіх авторів - Св. Аврелій Августин і Св. Амвросій Медіоланський. Ще однією особливістю означеної доби стала відмова німецьких інтелектуалів власне від німецької мови - після творів Отфрида Вейсенбурзького до початку XI ст. літературна творчість розвивалась виключно латиною. Головними культурними осередками у Священній Римській імперії за часів правління Оттона I Великого (936-973), так само як і у франкському соціумі, були монастирі - Гандерсгейм, Кведлінбург і Нордгейм [90, с.104-105].

Серед популярних письменників X ст. доречно згадати Ратхера Веронського [48], Відукинда Корвейського [23], Хротсвіту Гандерсгеймську [58], Анселла Схоластика [7], Отлоха Еммерамського [42], Ламперта Герсфельдського. Не менш відомими в цю епоху стали літературні поетичні збірки невідомих авторів та агіографічні твори. Прикладом можуть слугувати “*Кембріджські пісні*”, поеми “*Втеча в'язня*” [15], “*Рудліб*” [49], “*Життє Олексія, людини Божої*”.

Ще однією цікавою особливістю оттонівської літературної традиції стало створення вчених житійних п'єс філософського та драматичного характеру, і це в той час, коли Європа і гадки не мала про театр - лише через триста років одна з п'єс Хротсвіти дійде до підмостків. В поезії X ст. домінують метричні вірші з напівримами (“*лейденські*” гекзаметри і пентаметри) і ритмічні вірші з римованими закінченнями. Як поети в ті часи уславились Архіпіт, Марбод і Примас Орлеанський. Визнаним авторитетом та метром полемічної і моралізаторської літератури стає вже згадуваний Ратхер Веронський. У своїх опусах він соціальну критику перетворює на сповідь, самоаналіз та самовикриття, продовжуючи найкращі традиції Ісидора й Августина.

Переходячи до історіографічного аналізу, необхідно відзначити наступне. Проблеми історії середньовічної латинської літератури є доволі специфічною галуззю медієвістики. Не так багато істориків протягом двох минулих століть вивчали цей культурологічний феномен в усіх його проявах, впливах, наслідках та розмаїтті. З дореволюційних фахівців, які розглядали складні питання, пов'язані зі становленням та розвитком латинської літературної традиції протягом VI-X ст., або висвітлювали дотичні питання, в першу чергу необхідно згадати імена А.Гаспарі [66], П.Біциллі [65], А.Садова [95], О.Петерсона [89], В.Певницького [88], П.Кудрявцева [81], видатного філософа та медієвіста Л.Карсавіна [80], І.Бубнова [64], А.Пономарьової [87], Ф.Успенського [97].

У 20-30-ті роки XX ст. нових ґрунтовних монографічних досліджень, де б комплексно розглядалась ранньосередньовічна італійська та франкська література, з'явилося досить мало. Разом з тим, духовна, зокрема церковна, культура в епоху правління Теодориха I Великого (470-526) як предмет дослідження актуалізується; ця сама тенденція стосується і лангобардської літератури, і творчості видатних письменників Каролінзького відродження й Оттонівської доби. З фахівців європейського рівня у міжвоєнний період варто згадати першу жінку-медієвіста в Росії, доктора історичних наук саме в галузі середньовічної літератури, О.Добіаш-Рождественську, яка присвятила декілька десятків серйозних наукових публікацій текстуральним особливостям західноєвропейського письма [75]. Цікавою з методологічних позицій є її стаття, присвячена фріульському мінускулу і лангобардській історико-літературній традиції VIII ст. [76]. Блискуче знаючи середньовічну латину, латинську палеографію і кадікологію, московський професор О.Добіаш-Рождественська на концептуальному рівні дослідила й комплексно проаналізувала феномен ранньосередньовічної латинської літератури.

Дотичні статті, присвячені виділеній проблематиці, у міжвоєнний період також опублікували М.Шайтан [99] і А.Фортунатов [98]. У 40-80-ті роки минулого століття серед радянських істориків-медієвістів, які займалися питаннями латинської літератури в період Раннього Середньовіччя, варто згадати науковий доробок таких відомих фахівців, як В.Шишмарьов [101], А.Штейн [102], М.Алексеев [61], А.Гуревич [71], В.Жирмунський [77], К.Бертельс [63], О.Шишков [100], З.Удальцова [96], М.Стеблін-Каменський [94], Б.Рамм [90], А.Смірнов [91], Г.Анікін [62]. Однак вченими зі світовим ім'ям, чії монографічні дослідження відрізняються надзвичайною ґрунтовністю та концептуальністю узагальнень і присвячені окресленій вище тематиці, у другій половині ХХ ст. стали М.Грабарь-Пассек [68], І.Голєніщєв-Кутузов [74] та М.Гаспаров [69].

Ці науковці у своїх класичних працях не лише аналізують і характеризують феномен ранньосередньовічної латинської літератури з точки зору його історії та шляхів розвитку; літературну творчість провідних західноєвропейських письменників, поетів, філософів, істориків і теологів вони розглядають на тлі зародження нових духовно-світоглядних уявлень та художніх форм в надрах греко-римської цивілізації, забарвлених у християнську ідеологію, мораль та догматику.

Крім колективних тематичних праць академічного рівня - *“Історії Всесвітньої літератури”* [79], *“Літератури та мистецтва західноєвропейського Середньовіччя”* [82], *“Західноєвропейської середньовічної словесності”* [78] - на сьогоднішній день згадуваними питаннями займаються такі російські історики, як О.Мошанська [83], С.Неретіна [85], М.Ненарокова [86] та ін. Їх дослідницька увага переважно концентрується на Каролінзькому відродженні і Оттонівській епосі. Літературу цієї доби вони розглядають з точки зору формування передумов культурного об'єднання країн Західної Європи під егідою франкських королів. З іншого боку, вплив на цей процес мала і середньовічна Християнська Церква, роль якої також враховується та аналізується сучасними російськими дослідницями. Зрештою, жанрова специфіка, світоглядна орієнтація й образна символіка ранньосередньовічної латинської літератури VI-X ст. залишаються актуалізованими і перспективними об'єктами для подальших наукових досліджень.

Переходячи до аналізу італійської культури та літератури за часів врядування короля Теодориха і його наступників, у першу чергу необхідно зазначити наступне. Коли малолітній імператор Ромул Августул зрікся у 476 р. римського престолу, вождь потужного варварського воєнного союзу, король германців Одоакр (476-493) поспішив завітати візантійського імператора Флавія Зенона (474-491) у своїй вірності й просив дарувати йому титул патриція. Після деяких коливань Зенон, який визнавав західним імператором свого ставленика Юлія Непота (Юлій на той час ховався у далматинському Солуні), звів Одоакра у цей сан, хоча подібний *“дар”* не давав останньому по суті ніяких легітимних прав [73, с.25]. Новий державний устрій Італії VI ст., очолюваної варварським королем, не відповідав системі правління в інших частинах колишньої Західної Римської імперії, де всю повноту влади захопили германські вожді й поширювали суверенні права не лише на своїх одноплемінників, а й на римських громадян.

У Галлії, Африці, Іспанії не було сенату і консулів, які претендували б на які-небудь, нехай і досить ілюзорні, права. Рим, перша столиця Імперії, не міг бути так само легко підпорядкований новій адміністрації, як Ліон або Карфаген [73, с.25-26]. Латинське цивільне населення, здебільшого католицьке, і варварський військовий стан, який сповідував аріанство, жили в Італії поруч, не зміщуючись. Ця подвійність виявилась фатальною для Одоакра; її так само не змогли перебороти Теодорих і його спадкоємці.

Історики називають Одоакра *“людиною доброї волі”*. Він дійсно намагався примирити старе та нове і, зберігаючи фактичну владу, віддати належне імператорові Сходу. Підозрілий Зенон йому не вірив і, розкривши змови в Імперії, до яких Одоакр, на його думку, міг бути причетний, вирішив його замінити. Не маючи реальної сили, щоб боротися з ним, Зенон спрямував у Італію остготського вождя Теодориха, котрий кочував Балканським півостровом, захоплюючи різні області й міста [73, с.28].

Теодорих очолював загони готських воїнів, які промишляли здебільшого грабунком. До нього приєдналися інші германські племена - свеви, маркомани, бургунди. У супроводі дружин, дітей і візків з домашнім скарбом готи вторглися 488 р. в межі Італії. В улесливому панегірику римський поет Еннодій запевняв, що воїнів у *"полчищі завойовника"* було стільки ж, скільки піщин на морському узбережжі й зірок на небі. Історики зі свого боку вважають, що Теодорих вів за собою усього кілька десятків тисяч воїнів [80, с.72]. Після жорстоких боїв на річці Ізонцо в серпні 489 р. й біля Верони наприкінці вересня того ж року Теодорих зайняв Мілан і Павію. Він проявив у боях надзвичайну мужність та звитягу, навколо його імені народжувались легенди, які згодом надихнули німецьких мінезингерів, творців пісень про Дітріха Бернського та Нібелунгів [71, с.109].

Оточений у Равенні, Одоакр був змушений скласти зброю і здався на милість переможця, але був зрадницьки вбитий. Теодорих наказав знищити й все оточення Одоакра. Після цього акту *"варварської державної мудрості"* він оголосив амністію і став правити виходячи з тих самих принципів, що і його попередник [71, с.210]. Подібно Одоакру, не будучи спроможний розв'язати проблему співіснування римлян та готів, він прагнув до якоїсь германо-романської *"гармонії"*. Едикти Теодориха дають досить чітке уявлення про норми двоєдиної держави, у якій одночасно діяли римське право та германські звичаї. Однак готи й римляни не стали одним народом. Змішані шлюби були навіть заборонені [71, с.113]. Релігійні переконання і звичаї продовжували різнити римлян та германців. Варто також взяти до уваги, що над італійським королівством Теодориха висів *"меч"* Візантії, яка ніколи не примирялася із владою варварів у Римі та Равенні. Дарма Теодорих писав імператорові Афанасію: *"Моє королівство - спадок Вашої імперії"*, і не карбував золотої монети зі своїм зображенням, оскільки це було правом лише імператора [71, с.115].

Тим не менш, Теодорих виявив більшу гнучкість у державних справах, особливо на початку правління. Незважаючи на те, що майбутній король провів свою юність у Константинополі як заручник, він був напівписьменний і підписувався за допомогою золотої дощечки, на якій були вирізані літери з його ім'ям. Теодорих цінував освіту й прикрасив Верону, Равенну та Рим акведуками, театрами, палацами [9, с.247]. Теодорих зазнав похвали ораторів, наблизивши до себе найбільш освічених римлян із сенатської аристократії, які невдовзі стали пропагандистами його ідеї щодо злиття двох народів під егідою римської культури [9, с.249]. Зрештою, король остготів став представником *"освіченого абсолютизму VI століття"*. Він виказував знаки поваги сенату, вітав новообраних консулів, котрі, як і раніше, відкривали урочистим жестом ігрища в цирку, немов Рим продовжував залишатися володарем світу, а не перетворився в *"археологічний музей"* [81, с.223].

Теодориху вдалося навіть розширити кордони своєї держави. Від вандалів він одержав без викупу Сіцилію і зайняв прибережну Іллірію, проникнувши також у Норик і Сирмію. З бургундами (зі столицею в Ліоні), зі спорідненими західними готами у Південній Галлії та з Вандальським королівством у Північній Африці він встановив добросусідські стосунки шлюбами, подарунками, взаємними поступками. У Римі процвітали література й наука. З теренів Галлії стікалися до Мілана учні в школи латинських риторів [32, с.198].

Магн Фелікс Еннодій, родич знаменитого Северина Боеція, був римлянином (народився в Арлі 474 р.). Рано втративши батьків, він з дитячих років жив і виховувався в Павії, у родичів. Коли прийомна мати померла, його взяла на виховання заможна християнська родина. Він обручився з однією із доньок своїх благодійників, але батьки зубожіли і шлюб не відбувся. Магн Фелікс став духовною особою, а його наречена - черницею. З кінця V ст. він жив у Мілані, де прославився як оратор. В 514 р. Еннодія призначили єпископом Павії; помер він 521 р. [32, с.198]. Один з перших опусів Еннодія - *"Сповідь мого життя"*, написаний влітку 511 р. За тональністю твір Еннодія має багато спільних рис зі *"Сповіддю"* Августина [101, с.234].

3494 р. Еннодій служив при канцелярії Павійського єпископа Єпіфанія (466-496). У *"Житті Єпіфанія"* Еннодій розповідає про його дипломатичні місії на Схід, у Візантію, а також в Тулузу, до вестготського короля Ейриха (466-484). Автором підкреслюється політична роль Єпіфанія

при Одоакрі й пізніше, при Теодориху. У Павії, як пише Еннодій, Єпіфанію вдалося відновити міські стіни, відбудувати зруйновані варварами будинки й церкви [100, с.235]. З Життя видно, наскільки зросли у VI ст. світська влада та вплив єпископів. Значну частину літературної спадщини Еннодія становлять 297 листів, що дійшли до нас. Вони написані переважно в Мілані на початку VI ст. На їхній стиль вплинув Симмах Старший, любитель лаконізму. Автор вклав багато праці в обробку своїх послань. Вони були призначені для публічного читання - як листи Цицерона та Петрарки [100, с.239-240].

Складаючи вірші, Еннодій підкоряв свою музу правилам класичної просодії, хоча й “збивався” часом на народну мову. У своїй творчості він звернувся до формалістичної поезії початку IV ст., з якої найбільше цінував “квадратні вірші” Оптаціана Порфірія. Серед великих віршів Еннодія найбільшою популярністю користувалась “Епіталама Максиму”. В епіталамі поет зі знанням “художнього ремесла” використовував різні розміри: гекзаметри, дистихи, хореїчний тетраметр, сапфічні строфи, гендекасіллаби [100, с.243]. Епіталама починається гімном Природі. У весільних святах беруть участь Аполлон і музи. П’ять сапфічних строф присвячені божественній нагоді Венери. Амур штрикає серце нареченого. “Епіталама Максима” за своєю язичницькою натхненністю близька поезії Авзонія. 501 р. Еннодій стає дияконом. Отже випад проти обітничі цнотливості й чернецтва, котра передбачає уникнення плотських радощів життя, в діалозі між Венерою й Амуром навряд чи був доречним у вустах клірика, який робив церковну кар’єру. Біографічний інтерес складають деякі вірші Еннодія, де він описує свою подорож річкою По під час розливу й через засніжені гори у Бріансон [100, с.243-244].

Для гімнів Еннодія (втім, як і для інших його творів) типовою ознакою є змішання християнського з язичницьким. Сусідство благочестивих думок та грішних помислів в епіграмах поета спонукає згадати укладачів африканської антології V ст. Це змішання шокує деяких сучасних католицьких літературознавців. “Найбільш характерне в Еннодії - і це вказує на поверховість його християнського почуття, - з обуренням пише Артуро Помпеаті, - його постійне прагнення все передати в язичницькій термінології й у рамках міфології; в одній пісні на честь Єпіфанія він навіть називає Бога вищим серед богів!” [77, с.197].

Набагато справедливою та історично об’єктивнішою є думка англійського вченого Ф.Рєбі: “Твори Еннодія цікаві тим, що показують, по-перше, якою сильною була в Італії наприкінці V ст. язичницька традиція, по-друге, що Авзоній і Сидоній Аполлінарій не залишилися без спадкоємців, хоча варварські навали знищили язичницькі школи в Галлії. Еннодій - може останній представник тих, хто намагався примирити язичницьку культуру зі сповіданням християнства” [77, с.198]. Поруч із благочестивими гекзаметрами у поета зустрічаються дистихи цілком вільні, де панує не суворий апостол Петро, а пустоглибий Амур і навіть напівприхований в античних гаях Приап (наприклад, в епіграмі про Пазифія) [92, с.75].

Еннодій віддав належне й описовому жанру, великим майстром якого був Клавдіан. Одна з епіграм, наприклад, зображує сади короля Теодориха. Еннодій складав надписи у віршах до брами будинку, до садової хвіртки, сходів, погребу, маслوبيїні. Такі надписи-епіграми створював у Польщі XVI ст. Миколай Рей [92, с.75]. Як більшість галлів, Еннодій був схильний до іронії. Він насміхався над римським плащем і довгою бородою якогось Іовіана, над дрібними кар’єристами і всюдисущими дурнями. Епіграми Еннодія, у свою чергу, сходять до традиції Марциала. У художньому відношенні вони досконаліші, ніж його довгі вірші. Поетична творчість Еннодія була забута Середньовіччям. Письменники цієї епохи - Павло Диякон у VIII, Ландольфо з Мілану у XI і Джірауд з Беррі у XII ст. цитують лише “Життя Єпіфанія” в якості історичного джерела, навіть не згадуючи про його великий, суто літературний, доробок. Порівняно пізно, в 1569 р., твори Еннодія були видані в Базелі. Для подальшого вивчення творчості поета й письменника з Арля суттєве значення мало паризьке видання 1611 р. абата Сирмона [74, с.184].

Серед учнів Еннодія, яких він захищав, ставши єпископом Павії, був молодий ритор Аратор, син юриста з Лігурії, вихований після смерті батька на церковні кошти у Мілані. Аратор продовжував свої заняття літературою у Равенні під керівництвом племінника Еннодія

знавав впливу генія Вергілія. Крім того, молодий поет був знайомий з гімнами Св. Амвросія Медіоланського та віршами християнських поетів Пруденція та Драконтія [66, с.456]. У столиці остготського королівства Аратор прославився своїм красномовством. В 526 р. він виступав перед королем Теодорихом, захищаючи інтереси далматинців, а 527 р. був відряджений Аларихом II (484-507) послом до імператора Візантії Юстиніана I (527-565). Кассиодор допоміг йому зробити придворну кар'єру [66, с.456-457].

Коли готсько-італійське королівство занепало, Аратор опинився у Римі і став дияконом. Він здобув прихильність папи Віглія (537-555), з благословення якого склав епічну, точніше, дидактичну, поему у двох книгах, присвячену діянням апостолів. У цій поемі, доречно підкреслити, присутні досить показові для подальшого розвитку середньовічної літератури елементи: символіка чисел і алегоризм, який переплітається з реальним оповіданням. Архітектоніка поеми, однак, далека від досконалості; окремі сцени сюжетно погано пов'язані. Риторична майстерність - ось головна перевага Аратора [66, с.457]. Красномовство було настільки улюбленим римлянами навіть у період занепаду, що церква Св. Петра в Узілицях у квітні 544 р. упродовж цілого тижня була переповнена відвідувачами, які вимагали повторення довгої поеми Аратора. Вірші його охоче читали на бенкетах в період Ранняго Середньовіччя. "*De actibus apostolorum*" цитували і коментували у XI-XII ст. Протягом усієї доби Середньовіччя поема Аратора слугувала однією з програм шкільних книг [66, с.459].

Знання латинської граматики та правил латинського віршування в освіченому середовищі Італії й серед вчених візантійців трималися ще на належному рівні на початку VI ст., коли писали Боецій, Кассиодор, Еннодій. У цей час жив найвідоміший латинський грамастик Пізньої Античності Присціан, родом з мавританської Кесарії (Північна Африка). Він був викладачем латини у Константинополі за Афанасія I (491-518) і присвятив імператорові латинський панегірик, написаний ямбічними сенаріями [101, с.343]. Пов'язаний із сенаторськими колами Рима, Присціан знав Аврелія Симмаха і присвятив консулу Юліану свій головний твір "*Мистецтво граматики*". Твір цей особливо оригінальний розробкою латинського синтаксису. Присціан займався також математикою і теорією віршування. Він порівнював латинську граматику із грецькою й вдало ілюстрував свій трактат прикладами з класичних авторів. Виклад його відрізняється чіткістю, мова може посперечатися з мовою кращих письменників класичної епохи [101, с.343-344].

До недоліків Присціана варто віднести повторення, деяку непослідовність викладу й певні смислові протиріччя. Його етимології, як у більшості авторів того часу, фантастичні. Він схильний також за аналогією створювати форми, у реальній мові не існуючі. Філолог з Кесарії наслідував, особливо в синтаксисі, знаменитому грецькому граматику II ст. н.е. Аполлонію Дисколу, а також іншим грецьким мовознавцям, чиї твори не збереглися й відомі лише за відображенням їх у граматичному трактаті Присціана [101, с.344]. Варто підкреслити, що твір знаменитого африканського граматика був до XV ст. кращим посібником з літературної латинської мови. Розшукуючи сліди загублених грецьких граматичних творів, до Присціана зверталися візантійці, наприклад, Максим Плануд. Перше видання "*Граматики*" Присціана вийшло у Венеції в 1470 р., незабаром побачили світ ще кілька видань, серед яких "*Альдіна*" 1527 р. Латинська термінологія нашого часу ґрунтується значною мірою саме на "*Граматиці*" Присціана [85, с.52].

Важко визначити, через відсутність прямих згадок і конкретних свідоцтв, коли жила "*найчудовіша людина*" Фабій Планциад Фульгенцій, чиї твори стали в середні віки важливим джерелом відомостей про древніх язичницьких богів і героїв. Одні джерела відносять його діяльність до початку V ст., інші, очевидно, більш достовірні - до кінця V та початку VI ст. Відомо, що Фульгенцій був африканець і що лівійська мова була його рідною мовою. Він заувальовано говорить про вторгнення якихось ворогів, котрі потурбували його, коли він "*віддавався заняттям літературою*" у своєму маєтку. На щастя, якийсь король (очевидно, варварський) розігнав ворогів [85, с.54].

У творах Фульгенція немає й натяку на той римський патріотизм, який з великою силою "*бує*" у віршах александрійця Клавдіана та галло-римлянина Рутілія. Фульгенцій навіть різко

відзивається про Рим. Він був затятим католиком і вважав свої оповідання про язичницьких богів байками, які слід розуміти алегорично. Його безглузді етимології, темні тлумачення, пристрась до “*мови Езона*”, відсутність художнього смаку та недолугість обурювали і продовжують обурювати класичних філологів. Фульгенцій, за виразом німецького дослідника М.Шанца, несмачний, безглуздий, брутальний автор [85, с.55]. Латинська мова Фульгенція насичена варваризмами і порушує основні правила латинського синтаксису, а письменник був, імовірно, сучасником Присціана. Проте, його “*Три книги про міфологію*”, коментарі до Вергілія мали великий успіх на Заході не лише в “темні століття”, а й у XI-XII ст., вплинувши на коментарі “*Енеїди*” Бернарда з Шартра та Джона із Солсбері. Перше видання творів Фульгенція вийшло у Венеції в 1476 р. Варто додати, що цього африканського письменника Західна Європа читала ще у XVII ст. [85, с.55].

Для розуміння світоглядних зрушень, які відбулися протягом IV-V ст., особливо важливою є діяльність Бенедикта з Нурсії, засновника першого у Західній Європі чернечого Ордену бенедиктинців і абатства Монте-Кассино, котре стало одним з найважливіших центрів середньовічної італійської культури. Доречно відзначити, що після Бенедикта не лише язичники, а й напівязичники, як Еннодій, стали літературним анахронізмом. Останній з великих “*стражів*” античної культури - Кассиодор, який пережив усіх своїх видатних сучасників, теж “*скинув тогу й одягнув рясу*”, наслідуючи їм [65, с.66-67].

Бенедикт народився в Умбрії, у “*холодній Нурсії*”, як говорив Вергілій. Він одержав у Римі ґрунтовне риторичне виховання, але залишив у ранній молодості заняття літературою і вирушив у Сабінські гори, де, наслідуючи анахоретів єгипетської Фіваїди, вів аскетичний спосіб життя. Біля Неаполя він заснував обитель Монте-Кассино [65, с.67]. 8 квітня 529 р., у день Пасхи, ченці зі співом “*Аллілуйя*”, як повідомляють орденські Хроніки, розпочали роботу. Вони викорчували навколишній ліс і на напівзруйнованому форумі, біля старого античного храму, знищили статую Аполлона, моголами розбили вівтар і розстрожили зображення інших язичницьких богів. Святилище Аполлона було перебудоване й перетворене у каплицю-ораторій Св. Іоанна [65, с.67].

Цей гірський монастир став “*колицкою*” всіх монастирів Бенедиктинського ордену, які виникли в багатьох країнах Західної Європи протягом VI-IX ст. В “*Правилах*” Св. Бенедикта, написаних латинською мовою, наближеною до народної, майже не говориться про освіту ченців. Перший абат рекомендував подвижникам аскези займатися винятково читанням Святого Письма й псалмоспівом, а також суворо наполягав на необхідності фізичної праці як найкращого засобу від ліні - “*матері всіх пороків*”. Якщо згодом, у VII-VIII ст., Бенедиктинський орден став поширювачем знання та культуртрегером західноєвропейського соціуму, а бенедиктинські ченці - сумлінними переписувачами стародавніх рукописів не лише духовного, а й світського змісту (цій зміні орден був зобов’язаний впливу Віварія Кассиодора) [73, с.120].

Сам Бенедикт знав латинську літературу, але грецьких авторів - лише в перекладах. Достеменно невідомо, коли помер Бенедикт. За традицією датою його смерті вважається 21 березня 543 р. У середині VI ст. в монастирі з’явився перший поет Марк з Монте-Кассино. Він склав досить майстерно 33 дистихи - похвалу засновникові ордену. Вірш, присвячений Бенедиктові, написав також Павло Диякон, який був першим коментатором монте-кассинського Статуту. За нашествия лангобардів у 581 р. абатство зазнало руйнації, але невдовзі його відновили. (Вдруге й ущент Монте-Кассино було сплюндроване американською артилерією в 1944 р.) [73, с.121].

Долангобардську епоху латинської літератури завершує Флавій Магн Аврелій Кассиодор Сенатор, один з найбільших культурних діячів середньовічного Заходу [67, с.11]. Пращури Кассиодора були вихідцями з Сирії. Його прадід осів в Аbruццо. Флавій Магн Аврелій належав до четвертого покоління вельмож і великих італійських землевласників. За Теодориха Кассиодор швидко зійшов по шаблях чиновницької ієрархічної драбини до її вершини. Він здобув милість та прихильність короля ще юнаком, коли виголосив за звичаєм того часу панеґірик правителєві Італії. Між 507 і 511 рр. Кассиодор був квестором Теодориха,

тобто його особистим секретарем, і складав для свого напівписьменного короля ті сповнені латинської елегантності листи, стилю яких дивувалися не лише середньовічні письменники, а й прискіпливі гуманісти Кватроченто [67, с.11].

Консулом Кассиодор став у 514 р., коли йому було не більше 25 років. У наступному році він був призначений на посаду міністра двору (*magister officiorum*). Якийсь час він, як і його батько, виконував обов'язки намісника Луканії та Бруції, а згодом - префекта преторія (533 р.). Кассиодор до самої смерті готського короля користувався прихильністю Теодориха і зберіг своє високе положення при його спадкоємцях [67, с.12]. В 540 р., коли візантійці зайняли Рим і стало зрозуміло, що пануванню готів у Італії незабаром прийде кінець, Кассиодор відчув, що його мрії про державотворення за римським взірцем примарні. Більше тридцяти років він займав вищі посади в Італії, складав листи й укази, в яких оживали традиції "*непереможного Риму*", - і все це виявилось безглуздя [67, с.12].

В душі п'ятдесятилітнього державного діяча відбувся перелом. Він усамітнився у своїх маєтках, розташованих на півдні Італії, де хазайнували війська візантійського імператора Юстиніана. Колишній римський консул і магнат перетворив свій будинок у чернечий гуртожиток. Оточений учнями, він провів старість у Віварії - так він назвав свій притулок, де цілковито занурився у заняття літературою та богослов'ям. Помер Кассиодор 575 р., коли лангобарди зайняли всю Північну і більшу частину Середньої Італії [67, с.12-13].

Монастир Кассиодора не наслідував бенедиктинському Статуту, у ті часи ще зовсім новому й маловідомому. Можна з достатньою впевненістю стверджувати, що Статут Віварія був василіанським, тобто східно-православного зразка, який домінував у Південній Італії протягом усього Раннього Середньовіччя. Згідно зазначених реалій логічно провести паралель між організацією Віварія Кассиодора та школами в Александрії, Едесі, Антіохії й сирійській Нисибії [66, с.343]. Кассиодор, разом з папою Агапітом (535-536), мав також намір відкрити в Римі вищу школу, перший християнський "*університет*" на Заході, за прикладом вищих навчальних закладів, які існували на православному Сході з часів правління імператора Феодосія I Великого (379-395), але готсько-візантійська війна перешкодила здійсненню цих планів. Кассиодору довелося обмежитися освітою своїх ченців у Віварії. Для дидактичних цілей він написав, крім "*Коментаря*" до псалмів, відповідне керівництво до вивчення релігійної та світської літератури [34]. Крім того, він наполягав на тому, що риторичні фігури властиві світовій поезії. Біблія, на його думку, універсальна і містить ті самі лінгвістичні елементи, які існують в поезії усіх народів [34, с.154].

"*Коментар*" Кассиодора до псалмів займає дві тисячі стовпців "*Патрології*" абата Міня. Дослідники спадщини Кассиодора до початку 50-х років ХХ ст. не звертали належної уваги на цей розлогий опус. Ернст Курциус вперше показав значення "*Коментаря*" до псалмів для середньовічної теорії літератури. Кассиодор, зокрема, стверджував, продовжуючи розвивати думки Св. Єроніма Стридонського і Св. Августина Аврелія, що світські науки розвивають те, що у зародку існує в Одкровенні Іоанна Богослова. Тим самим Кассиодор остаточно переборює наявну до нього в християнській літературі подвійність у ставленні до світської та богословської літератури [85, с.160].

Відпала також необхідність постійно "*виправдовувати*" Біблію, доводячи, що й у ній є загальноприйняті стилістичні фігури. Навпаки, стверджував Кассиодор, ці фігури виникають з Біблії [33, с.149]. Отже, немає протиріччя між стилістикою Святого Письма і світських творів. Вірогідно, що теорія ця не була вигадана Кассиодором; імовірно також, що вона запозичена ним у ранніх візантійських богословів. Однак Кассиодор ввів її на Заході і вона дала можливість Середньовіччю ставитися терпимо і навіть зі співчуттям до язичницьких письменників. У своїх теологічних "*Керівництвах*" ("*Institutiones*") Кассиодор говорить про те, що вивчення світської літератури необхідне для розуміння Біблії. На рубежі VIII-IX ст. Алкуїн, продовжуючи думку Кассиодора, напише: "*Філософи не створили, а лише відкрили вільні мистецтва; Бог їх створив у самій Природі, а знайшли їх у її лоні найбільш мудрі з людей*" [3, с.265].

Друга частина "*Institutiones*" розробляє питання граматики і риторики. Наслідуючи в цілому Боецію, Кассиодор вводить своїх читачів у вивчення семи вільних мистецтв. В розділі

(“загальні місія”), необхідні як для поетів, так і для юристів. Св. Ісидор Севільський переробив і адаптував (спростив) цю частину праці Кассиодора. В результаті “*Institutiones*” стали однією з основних навчальних книг у середньовічних школах Заходу [96, с.332].

Кассиодор не був оригінальним філософом. Його книга про душу “*De anima*”, написана ще при дворі Теодориха, являє собою змішання неоплатонізму та християнства. Сама манера викладу передує схоластичним трактатам [96, с.332]. Засновник Віварія також не був богословом у патристичному значенні цього слова; він виявився природженим теоретиком стилю. Близько 537 р. Кассиодор видав свої “*Variae*” - збірник актів і офіційних листів на основі реальних документів, складених ним від імені короля Теодориха [33]. Збірник переслідує насамперед літературні цілі і є зразком вишуканого дипломатичного та адміністративного стилю. Цей стиль за структурою речення бере витоки з едиктів і листів канцелярій Західної Римської імперії IV-V ст. У такий спосіб “*Variae*” пов’язані із традицією римського імперського діловодства [83, с.78].

Вишуканість викладу Кассиодор вважав істотним, якщо не головним елементом бюрократичного листування. Ця елегантність здобувалася зверненням до риторичного мистецтва минулих часів. “*Опубліковані нами декрети, - пише він, - повинні знайти голос пращурів і настільки гідні похвали, наскільки сповнені пахоцями давнини*” [33, с.155]. Як відзначав П. Біциллі, під цією декларацією підписалися б усі гуманісти епохи Відродження [65, с.145]. За зразком світських канцелярій створювався у V-VI ст. й слог понтифікальних документів. Папські енцикліки стали наслідувати форми імператорських едиктів; тому стиль, вироблений Кассиодором, важливий не лише для подальшого розвитку стилю королівських канцелярій західного Середньовіччя, а й для церковних офіційних документів. Секретар Теодориха незмінно звертався до римського права як до першоджерела державного права готсько-італійського королівства. Одна із сентенцій Кассиодора говорить: “*Будь наймудрішим наслідувачем древніх*” [34, с.155].

У середньовічній західноєвропейській дипломатиці можна чітко розрізнити той самий змістовий поділ офіційного звернення на складові частини, що й у Кассиодора, а саме: протокол, текст, кінцівка. Протокол ділиться на заклик (*invocatio*), позначення імен, титулів, звань і повноважень укладача документу (*intitulatio*), адреса з ім’ям і титулами того, кому документ спрямований (*inscriptio*), нарешті, вітання (*salutatio*). Після цієї вставної частини йде текст, розділений на преамбулу, яка містить загальні міркування з літературними алюзіями та цитатами (*exordium*, *arenga*). Преамбула у свою чергу “*готує*” виклад послання [77, с.194-195]. Після формули, яка вводить в суть справи (*notificatio*, *promulgatio*), розвивається експозиція, що викладає ті обставини, які спонукали скласти документ (*diplom*) або офіційного листа (*narratio*). Виклад обґрунтовується або підтримується посиланням на юридичні документи (*dispositio*) і закінчується загальним судженням (*sanctio*) [77, с.195]. Третя частина містить підпис уповноваженої особи, скріплений печаткою й засвідчений іншими особами (*subscriptio*) в ролі свідків-спостерігачів; досить часто наприкінці такого документу зустрічається формула благословення (*apprecatio*) [77, с.196].

У своїх “*Variae*” Кассиодор навмисно не ввів першу і останню частини, тим самим додавши документам безособового та позачасового характеру як стилістичним зразкам для будь-якого листування у майбутньому. Доречно підкреслити, що преамбула у середньовічних теоретиків офіційного стилю отримала назву “*одержання благовоління*” (*captatio benevolentiae*) - термін, котрий зберігся, щоправда в іронічному сенсі, і в наш час [74, с.251]. З іншого боку, сучасні вчені констатують: є потреба докладніше дослідити, на якому рівні стиль Кассиодора відбився у дипломатичному листуванні та епістолографії епохи Відродження (від Колуччо Салутаті до Еразма Роттердамського). Відомо, що у XV-XVI ст. західноєвропейські гуманісти цікавилися Кассиодором і що його видавав у Базелі Іоанн Сиккард [66, с.411].

Доводиться шкодувати про втрату “Історії готів” у 12 книгах, написаної Кассиодором між 526 і 533 рр. Твір цей виник за волінням Теодориха і мав пропагандистське значення. Автор повинен був довести шляхетність і “стародавність” готів, “які нічим не поступаються римлянам”, а особливо прославити королівський рід Амалів [73, с.126]. Щоб додати готам

дальматинські й польські історики епохи Відродження об'єднували зі згаданими народами слов'ян). Кассиодор користувався грецькими та римськими творами про германців; більшість з них до нас не дійшла. За літературний зразок він тримав опуси Тацита й Амміана Марцелліна [73, с.126]. Йордан, алан або напівгот за походженням, родич Амалів по жіночій лінії, який став єпископом Кротони, репрезентував у середині VI ст. в Константинополі латиною скорочений текст праці Кассиодора під назвою “*Про походження та діяння гетів*”. Однак і в такому урізаному та зміненому вигляді “*готська хроніка*” Йордана залишається цінним пам'ятником з історії тогочасних германських народів [73, с.127].

Кассиодор почав, можливо, разом з іншими перекладачами, латинський переклад Йосифа Флавія (37-100), про що свідчать його “*Institutiones*”. Він називає Йосифа Флавія “*майже другим Титом Лівієм*”. Варто відзначити, що “*Іудейські старожитності*” Йосифа Флавія були досить поширені на Заході в середні віки, однак імені Кассиодора дослідники в рукописах не виявили [81, с.378].

Особливої уваги заслуговує “*Історія роду Кассиодорів*”, до якої включені також біографічні відомості про інших видатних людей того часу. Це белетризоване генеалогічне оповідання, де містилося безліч анекдотичних випадків, збереглося лише в екзерпціях, тобто витягах (матеріали про самого Кассиодора, про Боеція та Симмаха). Інші історичні твори Кассиодора менш значні. “*Історія в трьох частинах*” (“*Historia tripartita*”) являє собою компіляцію церковної історії за грецькими джерелами. “*Хроніка*”, як досвід викладу всесвітньої та римської історії з переліком консулів, була написана на прохання Евтариха, консула в 519 р. [71, с.219-220].

Переписування рукописів Кассиодор вважав заняттям почесним та богоугодним і високо цінував кваліфікованих переписувачів. У збірнику “*Variae*” є лист, адресований якомусь переписувачеві, де говориться про його високе покликання, важливе як для державної адміністрації, так і для судочинства [68, с.53]. У Віварії автор “*Variae*” склав окрему інструкцію з орфографії для ченців-переписувачів. Не доводиться сумніватися в тому, що “*Орфографія*” Кассиодора - твір компілятивний і що він використовував іноді суперечливі дані різних латинських граматиків, від Луція Аннея Корнута, вчителя поета Персія (I ст. н.е.), до Присціана. Тим не менш, завдяки цій компіляції до середньовічних переписувачів дійшли настанови і судження авторитетних античних граматиків [68, с.53]. Той самий Ісидор Севільський використовував орфографічні матеріали Кассиодора у своїх творах, завдяки чому вони стали загальновідомі.

Необхідно також відзначити, що літературна спадщина Кассиодора Сенатора стала своєрідним “*мостом*”, перекинутим з Античності, через початковий період Середньовіччя, до XI-XIII ст. - епохи відновлення наук і літературних традицій у західноєвропейських феодальних країнах [31, с.199-201]. Із середини VI - до середини VIII ст., коли лише в деяких місцях Іспанії та Ірландії, котрі підтримували зв'язки з Візантією, почали “*мерехтими*” поодинокі вогнища культури, Італія була ще огорнута “*варварським мороком*”. Деякі дослідники XIX - першої половини XX ст., як відомо, дещо перебільшували чи занадто ідеалізували досягнення італійської культури VII ст. Звичайно не всі культурні центри були зруйновані вщент новою навалюю варварів; збереглися або були відновлені монастирі та єпископські кафедри. В Римі, Неаполі та на Сіцилії тривало, хоча і в незначному “*обсязі*”, навчання юнацтва [74, с.257]. Однак у порівнянні з першою половиною VI ст. культура Італії завмерла, і знадобилося майже два століття, щоб нові завойовники, лангобарди, долучилися до римської спадщини, відчули себе італійцями, сприйняли латинську мову як літературну і на ній почали вести свої Хроніки і записувати свою історію.

(Далі буде)

1. *Алкуїн. Послание к королю* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грбарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.258.

2. *Алкуїн. Послание к Коридону* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грбарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.259.

3. *Алкуїн. Словопрение высокоорденнейшего юноши Пипина с Альбином Схоластиком* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грбарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.265-268.

4. *Альдхельм. Загадки* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С. 206-208.
5. *Ангильберт. Карл Великий и папа Лев* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л. Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.280-283.
6. *Ангильберт. Эклога к королю* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.284-286.
7. *Анселл Схоластик. Видение Анселла Схоластика* // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.111-115.
8. *Амеросий Аутперт. Житие святых Палдона, Тасона и Татона* // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.73-74.
9. *Агнелл Равеннский. Книга об архиепископах Равенны* // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.243-259.
10. *Агобард Лионский. Плачевное послание о несправедливостях к Манфреду, знатному придворному* // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.288-301.
11. *Агобард Лионский. Проповеди о вере и надежде* // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.301-302.
12. *Ассер. О деяниях Альфреда* // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.404-415.
13. *Беда Достопочтенный. Церковная история народа Англов.* - М.: Наука, 2007. - 503 с.
14. *Бенедикт Анианский. Послание к архиепископу Нибридию* // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.172-175.
15. *Бегство узника* // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.116-127.
16. *Бозций. Утешение философией.* - М.: Синтагма, 2002. - 326 с.
17. *Валафрид Страбон. К Храбану Мавру, аббату Фульды, своему учителю* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.325-326.
18. *Валахфрид Страбон. Сапфические строфы* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.328.
19. *Валафрид Страбон. Сопоставление невозможностей* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.330.
20. *Венанций Фортунат. О королеве Теудехильде* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.159.
21. *Венанций Фортунат. Утешение Хильперика и Фредегонды* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.160-161.
22. *Винфрид-Бонифаций. Огласительные беседы* // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.50-66.
23. *Видукинд Корвейский. История саксов.* - М.: Наука, 1976. - 302 с.
24. *Геральд. Вальгарий* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.384-401.
25. *Григорий Великий. Диалоги о житии и чудесах италийских отцов и о вечной жизни души.* - М.: ЭКСМО, 2006. - 344 с.
26. *Григорий Турский. История франков.* - М.: Наука, 1975. - 321 с.
27. *Годескальк. Песня Годескалька* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.317-319.
28. *Дуода. Стихи к Вильгельму* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.345-346.
29. *Дуода. Наставительная книга Доданы* // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.350-351.
30. *Иоанн Скотт Эриугена. На Дионисия Ареопагита* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.359.
31. *Исидор Севильский. Этимологии* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.199-201.
32. *Исидор Севильский. История о царях готов, вандалов и севов* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.196-198.
33. *Кассиодор. Разное* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.148-152.
34. *Кассиодор. Об изучении наук божественных и человеческих* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.153-155.
35. *Лиутбранд Кременский. Отчёт о посольстве в Константинополь* // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.65-69.
36. *Максимиан. Элегия V* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.129-132.
37. *Молитва к Св. Геминиану об отвращении венгров от Модены* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.408.
38. *Нитхард. История в четырёх книгах* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.302-306.
39. *Ноткер Заика. Три брата и козёл* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.367.
40. *Ноткер Заика. Послание к Соломону о пяти чувствах* // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.368.

41. *Ноткер Заика*. Деяния Карла Великого // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.369.
42. *Отлох Эммерамский*. Книга об искушениях, переменчивой судьбе и сочинениях // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.148-150.
43. Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - 480 с.
44. Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - 444 с.
45. Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - 559 с.
46. Павел Диакон. История лангобардов. - М.: Наука, 2003. - 238 с.
47. Песнь об Аквилее, не заслуживающей восстановления // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.409-410.
48. *Ратхер Веронский*. Шесть книг предисловий или Агонистик // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.49-54.
49. Руодлиб // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.130-145.
50. *Седулий Скотт*. На поражение норманнов // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.348.
51. *Седулий Скотт*. Словопрение Розы и Лилии // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.349-350.
52. *Теодульф*. Послание к королю // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.270-275.
53. *Теодульф*. О всех сословиях века сего // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.158-160.
54. *Теодульф*. О книгах, которые я любил читать, и о том, как выдумки поэта мистически толкуются философами // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С. 276-277.
55. *Фридугис*. О субстанции ничто и тьмы // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.221-226.
56. *Хейтон*. Видение Ветгина // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.333-340.
57. *Храбан Мавр*. Эпитафия Валахфриду Страбу // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.229-242.
58. *Хротсвита Гандерсгеймская*. Дульций // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.83-84.
59. *Эрмольд Нигелл*. Прославление Людовика, христианнейшего Цезаря // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.309-314.
60. *Эйхард*. Жизнь Карла Великого. - М.: Терра, 1998. - 98 с.
61. *Алексеев М.П.* Литература средневековой Англии и Шотландии. - М.: Наука, 1984. - 378 с.
62. *Аникин Г.В., Михальская Н.П.* История английской литературы. - М.: Наука, 1975. - 410 с.
63. *Бертельс К.Э.* Роман об Александре и его главные версии на Востоке. - М-Л.: АН СССР, 1948. - 245 с.
64. *Бубнов И.М.* Абак и Боэций. - Пг.: Восток, 1915. - XII, 205, IV с.
65. *Бичилли П.М.* Элементы средневековой культуры. - СПб.: Летний сад, 1995. - 263 с.
66. *Гаспаро А.* История итальянской литературы. - М.: Тип-ия А.Сабурова, 1895. - Т. I. - XXXII, 768, IX с.
67. *Грабарь-Пассек М.Е.* Латинская литература от античности к средневековью (IV-VIII вв.) // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С. 7-21.
68. *Грабарь-Пассек М.Е.* Раннесредневековая латинская литература // История Всемирной литературы: В 9-ти т. - М.: АН СССР; Пушкинский дом, 1989. - Т.2. Литература Средневековья. - С.45-72.
69. *Гаспаров М.Л.* Каролингское Возрождение (VIII-IX вв.) // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С. 221-242.
70. *Гаспаров М.Л.* Латинская литература между Империей и папством (X-XI вв.) // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С. 9-37.
71. *Гуревич А.Я.* Культура и общество средневековой Европы глазами современников. - М.: Наука, 1989. - 435 с.
72. *Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры. - М.: Мысль, 1972. - 341 с.
73. *Голенищев-Кутузов И.Н.* Средневековая латинская литература Италии. - М.: Наука, 1972. - 308 с.
74. *Голенищев-Кутузов И.Н.* Романские литературы. - М.: Наука, 1975. - 343 с.
75. *Добиаш-Рождественская О.А.* Мастерские письма на заре западного Средневековья и их сокровища в Ленинграде // Труды Комиссии по истории знаний. - Л.: Соцэкгиз, 1930. - Вып. 10. - С.7-25.
76. *Добиаш-Рождественская О.А.* Ранний фриульский минускул и одна из проблем жизни и творчества лангобардского историка VIII в. // Сборник статей по вспомогательным историческим дисциплинам. - Л.: ЛГУ, 1935. - С. 135-148.
77. *Жирмунский В.М.* Средневековая литература как предмет сравнительного литературоведения // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. - М.: АН СССР, 1971. - Т. XXX. - Вып.3. - С.182-224.
78. Западноевропейская средневековая словесность / Под ред. Л.Г.Андреева. - М.: Наука, 1985. - 681 с.
79. История Всемирной литературы: В 9-ти т. - М.: АН СССР; Пушкинский дом, 1989. - Т. 2. Литература Средневековья. - С. 357-420.
80. *Карсавин Л.П.* Культура средних веков. - М.: Гиперион, 2003. - Т.1. - 326 с.

81. *Кудрявцев П.И.* Судьбы Италии. - М.: 1-я Императорская тип-ия, 1889. - XIV, 571, III с.
82. Литература и искусство западноевропейского Средневековья / Под ред. О.Л.Мошанской, Н.М.Ельченко. - М.: Владос, 2002. - 205 с.
83. *Мошанская О.Л.* Религиозная литература средних веков // Литература и искусство западноевропейского Средневековья / Под ред. О.Л.Мошанской, Н.М.Ельченко. - М.: Владос, 2002. - С. 76-95.
84. *Мошанская О.Л.* Христианские мотивы в элегии "Странник" и в поэме "Видение Христа" // Синтез культурных традиций в художественном произведении // Межвуз. сб. - Н. Новгород, 1996. - С.6-12.
85. *Неретина С.С.* Слово и текст в средневековой культуре. - М.: Наука, 1994. - 357 с.
86. *Ненарокова М.Р.* Европейская школьная культура VIII-IX веков // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.22-47.
87. *Пономарёв А.И.* Собеседования Св. Григория Великого о загробной жизни в их церковном и историко-литературном значении. Опыт исследования памятников христианской агиологии и эсхатологии. - СПб.: СПбДА, 1889. - XXI, 364, V с.
88. *Певницкий В.* Св. Григорий Двоеслов - его проповеди и гомилетические правила. - К.: КДА, 1871. - XVIII, 230, III с.
89. *Петерсон О., Балабанова М.* Западноевропейский эпос и средневековый роман: В 4-х т. - СПб.: Тип-ия Ф.Альтшуллера, 1896. - Т.III. - XXV, 545, X с.
90. *Рамм Б.Я.* Каролингское Возрождение и проблемы школьной образованности в раннем Средневековье // Учёные записки Ленинградского пед. ин-та им. М.И. Покровского, 1940. - Т.V. Исторический факультет. - Вып. 1. - С.89-116.
91. *Смирнов А.А.* Средневековая литература Испании. - Л.: Наука, 1969. - 322 с.
92. *Смирнов А.А.* Из истории западноевропейской литературы. - М-Л.: Наука, 1965. - 545 с.
93. *Смирнов А.А.* Клерикальная литература // История французской литературы: В 4-х т. - М-Л.: АН СССР, 1946. - Т.1. - С.123-168.
94. *Стеблин-Каменский М.И.* Мир саги. Становление литературы. - М.: Наука, 1971. - 305 с.
95. *Садов А.И.* Обзор языка папы Григория I (по его письмам). - Пг.: Заря, 1916. - 185 с.
96. *Удальцова З.В.* Италия и Византия в VI веке. - М.: АН СССР, 1959. - 502 с.
97. *Успенский Ф.И.* Церковно-политическая деятельность папы Григория I Двоеслова. - Казань: КазДА, 1901. - XV, 331, VIII с.
98. *Фортунатов А.А.* Алкуин как деятель Каролингского Возрождения // Учёные записки Московского гор-го пед. ин-та, 1941. - Т.3. Кафедры исторического факультета. - Вып. 1. - С. 26-46.
99. *Шайтан М.Э.* Ирландские эмигранты в средние века // Средневековый быт / Под ред. О.Добиаш-Рождественской. - Л.: Нива, 1925. - С.179-204.
100. *Шишков А.М.* Средневековая интеллектуальная культура. - М.: Аргос, 2003. - 418 с.
101. *Шиммарёв В.Ф.* История итальянской литературы и итальянского языка. - Л.: Наука, 1972. - 514 с.
102. *Штейн А.Л.* История испанской литературы. - М.: АН СССР, 1976. - 536 с.

Боднарюк Б.М., Сандуляк И.Г. Формирование латинской литературы Италии в период Раннего Средневековья (VI-X ст.)

В статье рассматривается круг вопросов, связанных с особенностями формирования и становления латинской литературы на территории Италии в период Раннего Средневековья. Выделенная проблематика ориентирована на анализ и освещение развития литературной традиции на протяжении VI-X вв. Кроме того, в статье характеризуется творчество ряда наиболее известных писателей, теологов и историков того времени.

Отримано 5.04.2013

ФОРМУВАННЯ ЛАТИНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ІТАЛІЇ В ПЕРІОД РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (VI-X ст.)*

В статті розглядається коло питань, пов'язаних з особливостями формування і становлення латинської літератури на території Італії в період Раннього Середньовіччя. Виділена проблематика орієнтована на аналіз та висвітлення розвитку літературної традиції протягом VI-X ст. Крім того, в статті характеризується творчість низки найбільш відомих тогочасних письменників, теологів та істориків.

Переходячи до висвітлення й аналізу формування латино-лангобардської літератури в межах поширення християнської церковної традиції, необхідно відзначити, що наприкінці 60-х років VI ст. геополітична ситуація на теренах Західної Європи продовжувала змінюватись. Велике переселення народів перейшло у свою останню, завершальну стадію. У квітні 568 р. в Італію, на чолі великого племінного союзу германських, сарматських, болгарських і слов'янських племен, вторглися лангобарди (належали до свовської групи германців), витіснені з Півночі (Скандинавії) гепідами та аварами. Не купка озброєних воїнів, а цілі номади, з жінками та дітьми, керовані своїми вождями, заповнили Італію (на той час нею управляв візантійський полководець Нарсес (555-568), ставленик імператора Юстина II), розселяючись на силоміць захоплених територіях. Варварські розселення узгоджувалися з незалежними від римських територіальних розподілів кровними та племінними зв'язками. Очевидно, як констатує І.Голєніщев-Кутузов, ніяких розподілів землі з підкореним місцевим населенням, як це робилося бургундами і остготами, не здійснювалося [73, с. 130].

Навала, очолювана королем Альбоїном (565-573), супроводжувалась стратами і конфіскаціями майна й доволі швидко призвела до витіснення римських землевласників-латифундистів із захоплених лангобардами частин Італії. Падуя і Кремона були повністю знищені, Павія та Верона пограбовані. Варвари, як розповідається в *“Історії лангобардів”* Павла Диякона, *“убивали священиків, грабували церкви, руйнували міста, винищували мирних жителів, зайнятих роботою на своїх полях”* [46, с. 139]. За свідченням бургундського хроніста Марія з Аванша, *“перебита була значна кількість не лише знатних римлян (seniores), але й людей середнього статку”* [44, с. 52].

В 594 р., коли лангобарди короля Агілульфа (колишнього туринського герцога 591-616), після недовгого і з великими труднощами укладеного миру, знов підійшли до стін Риму, папа Григорій I (590-604) такими словами промовляв із церковної кафедри про тяжкий стан Італії: *“Усюди, куди поглянемо, - горе, звідусіль чути стогін і крик. Наші міста, наші твердині - в руїнах, поля спустошені, земля перетворена на пустелю. Не видно хлібороба в полі, нікого майже не залишилося в містах, а якщо хто й вцілів від винищення, то й ці поодинокі щодня і невпинно гинуть і гинуть від вбивств... Одні відведені в полон, інші скалічені, треті безжально вбиті - от що ми бачимо навколо себе... Рим, цей колишній володар світу - чим став він тепер? Покинута своїми громадянами, пограбований ворогами, він тепер - лише купа руїн. Що сталося з його сенатом? Де народ його? ...Сенату немає, народ загинув і гине щодня, будинки в руїнах... І те, що ми нині бачимо в Римі, тепер повсюди - спустошення, руйнування і голод”* [25, с. 91-92].

Конфіскація земель великих власників призвела до перерозподілу усього сільського населення, яке залежало від землевласників, і до збільшення кількості людей, особисто вільних, але залежних через поземельні відносини від латифундистів та магнатів. У цей розряд увійшли не лише колони, римські раби, дрібні власники й орендарі, а й лангобардські альдії, лангобардські раби і лангобардські землевласники, які розорялися [73, с. 131]. Разом з тим, потрібно зазначити, що лангобарди селилися переважно у сільській місцевості кровноспорідненими громадами фарами. Ці

фари були звільнені від податків; натомість римляни обкладалися і податками, і повинностями, й отримували статус підвладних *tributarii*. Земельні магнатерії були скасовані [81, с.275].

Різні верстви залежного населення поступово зливаються у загальну масу напіввільних “*оброчних*” власників. За їхній рахунок створюються та опиняються в руках світських і духовних осіб величезні “*майнові комплекси*” нерухомості, однак при цьому зберігаються дрібність господарства і розрізненість користування землею. Як показало вивчення науковцями-медієвістами джерел VI-X ст., різні форми земельних відносин і оренди розвивалися в лангобардській Італії “*майже винятково на римській основі, згідно римських юридичних норм*” [81, с.273]. Якщо за остготських королів була збережена структура римської адміністрації, лангобардське завоювання зруйнувало систему центрального державного управління. Керівні функції розподілились, і досить довільно, між герцогами (колишніми племінними вождями; найвпливовішими стали герцоги Павії, Фріуля, Мілана, Брешиї, Бергамо, Трієнто, Сполето, Падуї, Кремони і Мантуї), між королівськими намісниками (гастальдами) і дружинниками (газіндами). Всі вони переслідували не стільки спільні державні інтереси, скільки приватні корисливі цілі; урядова влада стає засобом особистого збагачення. Особливо страждало місцеве населення від насильств і бешкетувань мілітарних дружин, які мали право тримати не лише королі, принци та герцоги, але навіть приватні особи [81, с.275].

В жодній із заснованих варварами держав внутрішня роздрібленість згодом не досягла такого рівня, як в королівстві лангобардів. Єдність підірвалася безперервною боротьбою між королями й могутніми герцогами, які протягом усього двохсотлітнього панування лангобардів у Італії виступали традиційними антагоністами королівської влади. Крім самого королівства (зі столицею в Павії), утворилися майже незалежні від павійських правителів герцогства Беневент і Салерно, які їх пережили, і котрі мали тісні зв'язки з візантійським чиновництвом у Південній Італії [96, с.37].

Серед істориків, зарубіжних та вітчизняних, дотепер немає одностайності у питанні про те, яким чином у процесі становлення феодалізму в Італії відбувався соціогенез германських і романських етнічних елементів. Незважаючи на низку наукових праць, присвячених проблемі ставлення германців до спадщини римської цивілізації, не можна не визнати, що перед сучасними дослідниками залишається “*велике поле діяльності, багато в чому - справжня цілина*” [96, с.14]. У цілому ж можна констатувати: сила римських традицій - плебейських, культурних, правових - була в пізньоантичній Італії настільки сильною, що з часом не могла не здійснити вплив на переможців і на процеси феодалізації італійського суспільства [73, с.130]. Навала лангобардів зруйнувала багато центрів латинської освіти і призупинила не менш, ніж на сторіччя, культурну діяльність в містах Північної та Центральної Італії. Одним з її наслідків був також занепад культури у західних провінціях Візантійської імперії [96, с.38].

Під кінець VI ст. під владою Візантії залишилися Равеннський екзархат - місцеперебування імператорського намісника, Рим із прилеглою до нього областю (т.зв. Римський дукат), Південна Італія та Сіцилія [96, с.35]. Однак сил візантійських гарнізонів було недостатньо, щоб захистити італійські міста і села від лангобардських загонів, які регулярно вторгалися у візантійські володіння й грабували мирне населення [96, с.36]. В 565 р. останній латинський поет, який належав до великої риторичної школи, Венанцій Гонорій Клементій Фортунат (народився біля Тревизо у 540 р.), залишає Равенну, де він здобув освіту, і вирушає у меровінзьку Галлію. Там Венанцій зустрічає людей, здатних розуміти його вчені вірші. Місьцеве населення складається не лише із залишків галло-римської аристократії, але також із франків, які добре володіють латинською мовою. Навряд чи варто визнавати вірним свідчення Григорія Турського про повний занепад культури в Галлії у ті часи [26, с.101].

У Метці Фортунат складає гімн, де вітається перехід з аріанства у нікейство вестготської принцеси Брунгільди, а пізніше довгу епіталаму з нагоди її одруження з королем франків Сигебертом I (561-575). Італієць щедро розплачується поетичними дарунками з єпископами всіх франкських міст, які виказали йому гостинність, у тому числі з главою паризького кліру Германом. Фортунат був дружній з єпископом Туру Григорієм (540-594), навчав граматиці Хлотаря II (584-629), був близький із сімейством короля Хільперика I (561-584) [73, с.78]. Оточений турботами двох дам-черниць з королівського тюринзького дому, Венанцій майже

двадцять років прожив у Пуатьє (Ває), повністю присвятивши себе літературній творчості. Останній його вірш датується 591 роком. Помер він близько 600 р. єпископом міста, яке стало його другою батьківщиною [73, с.78-79].

Більшу частину поетичної спадщини Венанція Фортуната становлять вірші з нагоди - епіталами, епітафії, вдячні гімни, послання й т.п. Від віршів Еннодія та сучасної йому поетичної "продукції" твори Фортуната відрізняються ліризмом і радісною просвітленістю. Поет з'являється у своїх віршах як людина чутлива та ніжна, сповнена милосердя й жалю. Зазвичай, він зв'язаний узами дружби і симпатії з тими особами, яким адресовані його віршовані послання [73, с.79].

Прикладом може слугувати окрема присвята графу Бодегізілу, вміщена у поемі про королеву Теудехільду:

*"Навіть коли в убогих грудях я таїв би словесне море,
Граф Бодегізіл, тебе я б не зміг вихвалити.*

*Благодіяння твої всі думки мої захопили,
І, забуваючи себе, бути я бажая твоїм.*

*Лише удостоївся я пізнати твій милостивий образ,
Мова твоя, немов слей, знов пожвавила мене.*

*Солодкою бесідою своєю наситив ти моє серце,
Удосталь годуючи його щедрими стравами слів.*

*Годують інших людей лише однією тілесною їжею,
Досита годуючи мене їжею духовною ти.*

*Так неможливо фалерн підсолодити ситою медовою,
Як тішити мою душу трапеза твоя.*

Який втішливий ти для тих, кого здавна любиш,

Якщо мене за одну годину в друга свого перетворив?" [20, с.159].

Щирість і лірична окраса творів Фортуната, спрямованість їх до почуттів читача пояснюють значний вплив його поезії на французьких, ірландських та англійських поетів наступних століть, особливо Каролінзької епохи. Беда Досточтимий рясно цитує Венанція в трактаті "Художня метрика". Павло Диякон присвячує його пам'яті епітафію у віршах. Поетичні твори Венанція Фортуната знаходили собі читачів до кінця XI ст. Вони були надруковані у XVI ст. і мали значний успіх у поетів пізнього Відродження [101, с.399]. Метричні форми Венанція, тим не менш, не відрізняються великим розмаїттям. Улюблений його розмір, яким він володіє з віртуозною легкістю, - дистихи. Сапфічні строфи, трохеїчні септенари і ямби зустрічаються у нього рідко. Крім метричних, він складав також ритмічні вірші [101, с.399]. Фортунат був добре обізнаний у латинській християнській поезії, але грецької він, очевидно, не знав. Образи Фортуната свіжі, порівняння часто породжені власними реальними спостереженнями. Латина його відхиляється від класичної, в ній нерідко зустрічаються народні вислови й галльські діалектизми [101, с.400].

Поема Фортуната про св. Мартіна являє собою віршований переклад Життя, складеного Сульпіцієм Севером (347-403). У дистихах поеми Фортунат вдається до гри словами, звукопису, користуючись для оформлення християнського сюжету традиційними прийомами латинської риторики. Печать століття лежить на цьому віршованому Житті, яке, за визначенням О.Шишкова буває у набагато більшому ступені, ніж його прозаїчне джерело, описом чудес, котрі творяться святим [100, с.275].

У той час як Венанцій Фортунат мандрує містами Галлії, дивуючи кліриків і франків, які прилучаються до латинської культури, невимушеною легкістю своїх віршів та придбаною в равеннській школі ерудицією, інший утікач з Равенни, Магн Аврелій Кассіодор (480-575), сховавшись від тогочасного лихоліття у тиші римського маєтку поблизу Тарентської затоки, поринає у спогади і перепис стародавніх рукописів. Захоплений шанувальник римської державності, який спрямовував протягом декількох десятиліть політику остготських правителів Італії, в останні роки життя перетворюється на ченця-бібліотекаря, родоначальника багатьох поколінь антикварів, лібраріїв і скрипторів західноєвропейського Середньовіччя [65, с.104]. Останній римлянин-інтелектуал заснував першу середньовічну майстерню письма, через діяльність якої реалізовував на практиці поєднання античних та християнських культурних

традицій [65, с.105]. Однак у цей найтяжчий в історії країни період, коли вона шматувалася лангобардами, взяв гору і утвердився інший напрямок; головним його надихувачем став єпископ Рима - вже згадуваний папа Григорій I [97, с.2]. Для цього напрямку Кассіодорова доктрина мирного співіснування різних ідеологій виявилась неприйнятною.

“До чого вся ця убогість мирських знань, - читаємо у Пролозі одного з Житій VII ст., - і яку користь можуть принести нам роз'яснення граматиків, котрі здатні скоріше розбецити нас, ніж наставити на шлях істини? Чим можуть допомогти нам міркування філософів Піфагора, Сократа, Платона і Аристотеля? Що дадуть пісні нечестивих поетів - Гомера, Вергілія, Менандра - читаючи їх? Яку користь, запитую, принесуть християнській родині Саллюстій, Геродот, Лівій, історики-язичники? Чи можуть Гракх, Ліцій, Демосфен і Тулій суперничати своїм ораторським мистецтвом із вченням Христа? У чому корисні нам вигадливі вигадництва Флакка, Солона, Варрона, Плавта, Теренція, Цицерона, Сенеки” [78, с.446].

Це напрямок середньовічної культури, який знаходив прихильників протягом усієї її історії, різко поривав з мирською язичницькою мудрістю, протиставляючи їй *“освічену невченість”* святих подвижників, наділених міцною вірою і християнськими чеснотами [67, с.19]. Латинська агіографічна література, яка досягла величезного поширення у VI-VIII ст., опікувалася звеличенням цього нового героя, покликаного до життя надзвичайним розвитком у ці сторіччя соціальних потрясінь і духовних переваг монастирського укладу. Наприклад, в одній лише Ірландії у VI ст. налічувалося до тисячі монастирів [99, с.184].

Мабуть, жоден з письменників раннього західного Середньовіччя не привертав до себе більшої уваги дослідників, ніж Григорій I. Йому присвячені численні дослідження дореволюційних вчених - Ф.Успенського [97], А.Пономарьова [87], А.Садова [95], В.Певницького [88], де містяться цікаві аналітичні твердження; деякі з них на концептуальному рівні не втратили свого значення й до нині.

Відомий радянський медієвіст О.Добіаш-Рождественська віддала кілька років праці вивченню найрідших кодексів з текстами Григорія, які зберігаються в рукописному відділі Петербурзької публічної бібліотеки. Літературна діяльність Григорія Двоєслова вплинула на розвиток різних жанрів середньовічної літератури, в першу чергу - латинської, крім того й на національних мовах. Особистість папи Григорія I та легенди, які створилися навколо неї, стали темою багатьох прозаїчних і поетичних творів, наприклад, поеми німецького мінезінгера кінця XII ст. Гартмана фон Ауе *“Григорій на камені”*, у якій було використано латинське Житіє, складене у Франції в IX ст. [73, с.136].

Найдавніші відомості про життя й діяльність Григорія містяться у десятій книзі *“Церковної історії франків”* сучасника папи, Григорія Турського, у другій книзі *“Церковної історії англів”* Беди Досточтимого (672-735) і в життєписах, написаних істориками Павлом Дияконом (720-797) та Іоанном (809-874) [73, с.136]. Григорій народився в 540 р. у старій римській патриціанській родині Аніціїв, кілька поколінь якої були пов'язані із Церквою (його пращур Фелікс IV був папою, а батько, як згодом і він сам, - одним із семи міських дияконів). У віці 30 років Григорій призначається імператором Юстином II (565-578) на посаду префекта Рима. Залишивши світську кар'єру, Григорій усамітнюється в монастирі, влаштованому ним у родовому палаццо, де гогується до місіонерської діяльності на Британських островах [73, с.137].

Ідея про навернення до християнства варварів володіла ним усе життя і стала однією з домінуючих у його письменстві. Більше шести років Григорій провів у Константинополі в якості папського апокрисарія але всі його зусилля домогтися від Візантії допомоги Італії проти лангобардів виявилися безуспішними. Незважаючи на довге перебування у столиці Імперії, Григорій так і не вивчив грецької мови; за власним його визнанням, грецької він не знав [95, с.11].

В 590 р. римський сенат, клір і народ обирають його папою замість померлого від чуми Пелагія II (579-590). В епітафії Григорій названий *“консулом Божим”*; сам він говорив, що не знає, чи вважати себе єпископом чи світським правителем. *“У цей час, - писав він, відхиляючи недостатньо на його думку політично досвідченого і розумного кандидата на неаполітанську єпископську кафедру, - єпископ повинен вміти піклуватися не лише про порятунок душі, але й про зовнішню користь і безпеку нації”* [25, с.109]. Папа бере на себе керівництво

національною обороною, розрахунками з військами, організацією міської міліції, втручається в область прав екзархів і військових трибунів, а також у дипломатію, вступаючи часто у сепаратні перемовини з лангобардами про умови миру і викуп полонених. Григорій, крім того, бере діяльну участь в організації оборони Неаполя, Південної Італії, Сардинії, Корсики та Сицилії, де існували величезні маєтки (патримонії) Римської Церкви, що забезпечували її потреби у продовольстві і які були матеріальною базою її могутності [97, с.28].

Григорій вітає улесливими посланнями сходження на престол візантійського імператора Фоки (602-610), простого центуріона, узурпатора, який розчистив собі шлях до влади кривавими злочинами, і одержує від нього визнання (в 602 р.) верховенства Риму над всією Західною Церквою [97, с.32-33]. До цього ж періоду бурхливої та різноманітної діяльності Григорія Двоєслова відносяться всі його твори: *“Томіїї на книгу Іезекїїля”* (593 р.), *“Діалоги про життя італійських отців”* (593 р.), коментарі на книгу Іова, розпочаті ще у Константинополі й завершені в 597 р., *“Пастирське правило”* і значна частина його обширного листування [88, с.150].

Першим самостійним опусом латинської агіології стало *“Житіє Павла Фіваїдського”* Ієронима, написане під впливом *“Житія святого Антонія”*, котре його автор, Св. Афанасій Александрійський (295-373), привіз у Рим близько 340 р. [93, с.134]. Навернення у християнство в IV-VII ст. германців (готів, франків, англосаксів, лангобардів) викликає потребу в літературі, доступній сприйняттю варварами, які звикли до епічних героїчних пісень та оповідей. Автори Житій, ліро-епічних гімнів агіологічного характеру і проповідники-місіонери починають користуватися прийомами народно-поетичної творчості. Відбувається процес взаємовпливу фольклору варварських народів і латинської літератури, взаємопроникнення сюжетів, образів, ідеологічних уявлень [93, с.134]. На час діяльності Григорія I латинський житійний жанр має вже певні традиції, які остаточно формуються у його творчості. *“Діалоги про життя італійських отців і про безсмертя душі”* [25] стають найпопулярнішим опусом Середньовіччя. Багато ситуацій з цієї книги та оригінальних епізодів будуть повторені в *“Золотій легенді”* Якого з Ворагіні (XIII ст.), у Житіях Св. Франциска Асизького (1181-1226) та Св. Бернара Клервоського (1090-1153) і в аналогічних творах на латинській і національних мовах [83, с.80].

Для своєї історичної доби це була книга, безсумнівно, актуальна; вона торкалася тем, що хвилювали італійців VI ст. і цілком відповідала умонастрою епохи. Місце її дії - Італія, де панують готи, гуни, вандалі і лангобарди. Лише іноді дія переноситься за межі Італії, але і в цьому випадку головними героями розповідей Григорія виступають співвітчизники автора. У Північну Африку він вирушає слідом за єпископом Ноли Павліном і його співгромадянами, вивезеними у полон вандалами. В Іспанію він здійснює подорож, щоб розповісти про успішну місіонерську діяльність при дворі вестготських королів свого близького друга Леандра. Попередники Григорія на Римській єпископській кафедрі Іоанн II (533-535) і Агапіт I (535-536) творять чудеса у Греції під час короткої зупинки на шляху до Константинополя, куди відпливають із політичною місією до імператора Юстиніана [83, с.81]. Цілі *“Діалогів”* були певною мірою полемічні. Григорій відхиляє думку тих, хто вважав, що в тогочасній італійській дійсності перевелися герої та мученики у порівнянні з великою кількістю таких християн, які з'являлися в епоху гонінь. Понтифік створює образи подвижників свого часу - місцевих італійських святих, збуджуючи у читачів почуття, які можна назвати *“національно-патріотичними”*. Звеличуючи місцевих подвижників, Григорій надихався *“Діалогами”* Сульпіція Севера, де містилися захоплюючі похвали патрону Галлії Св. Маргіну [83, с.81]. Север порівнював першого галльського святого із пророками та апостолами і прямо говорив про свій намір довести, що його герой *“не лише дорівнює східним подвижникам силою чудотворень, а й перевершує їх”* [43, с.305]. *“Діалоги”* Григорія, як і опус Григорія Турського, стали зразками для творів місцевої агіології, які з VII ст. почали масово з'являтися в різних європейських країнах [83, с.81].

Книга Григорія наповнена описом чудес, які творяться святителями-італійцями. Скелі розкриваються, і з них починають бити джерела; ріки міняють свої русла; за молитвою сестри Св. Бенедикта Нурсійського (480-550) Схоластики, яка хоче продовжити побачення із братом, розверзається небо і потоки дощу з гуркотом грому та блискотінням блискавок падають на землю. Порожні посудини раптом наповнюються оливковою олією та вином; сліпі прозрівують,

хворі залишають у доброму здоров'ї свої ліжка; відрубана за наказом остготського короля Тотіла (541-552) голова єпископа Перуджи знов приростає до тіла й т.п. [25, с.239].

Все це відбувається у цілком реалістичних побутових умовах, і сусидить із живими історичними картинами. Щоб створити враження повної вірогідності часом цілком фантастичних розповідей, Григорій *“обставляє”* свою розповідь з документальною докладністю. Він називає міста, селища, монастирі, де відбувалися описувані ним події та чудеса, вказує дати й імена людей, більшою частиною очевидців, чиїми повідомленнями він скористався [74, с.213]. Однак автор залишає за собою право стилістичної обробки зібраних ним даних. *“Попереджаю тебе, - говорить він своєму співрозмовникові Петру, - що при описі деяких подій я буду утримувати одну думку джерела, а при описі інших - і думку, і самі описи. Оскільки якби я став усе розповідати власними словами тих, від кого я почерпнув відомості, у моєму слові, як у письменника, вийшла б нерівність від внесення спрощеної неприкрашеної розповіді деяких осіб”* [25, с.189-190]. Григорій цінує у будь-якого автора *“ясність та вишуканість”* мови [25, с.190].

Літературознавці XIX і початку XX ст. любили писати про наївну простоту автора *“Діалогів”*, про його легковір'я та схильність до марновірств, поширених у те століття. Ці судження вірні лише частково, оскільки походили від ототожнення з письменником образів його оповідачів і героїв. При простодушності тону розповіді, *“Діалоги”* - твір аж ніяк не такий простий, як здається на перший погляд [77, с.203].

В *“Діалогах”* присутні мов би декілька планів завдяки тому, що все, що в них відбувається, подається через сприйняття різних за інтелектуальним рівнем і поглядом осіб. Автор послідовно й цілком свідомо прагне досягнення поставлених ним цілей, використовуючи для цього і свою письменницьку майстерність, і свій досвід проповідника. Він вміло виховує моральне почуття у читачів, виховує не стільки словесними сентенціями, скільки за допомогою живих і барвистих прикладів, здатних впливати на *“слабкі розуми, які не переконуються доказами”* [25, с.194]. Більш глибокому та витонченому проникненню в зміст, котрий пропонується, вчить голос автора, який коментує події. Так само, як у своїх проповідях, Григорій вдається у *“Діалогах”* до багатоголосся. Він надає можливості висловитися різним людям і думкам, потім терпляче їх розбирає, але останнім, завершальним акордом звучить голос проповідника, *“який змушує всіх прийти до прийняття однієї думки”* [77, с.23].

У століття, коли вбивства, грабунки та жорстокість стали повсякденними побутовими реаліями, Григорій створює образи людей, які жертвують своїм життям, щоб урятувати з рабства співгромадян, як Павлін з Ноли, або як Санктул, який своїм мужнім спокоєм під мечем ката дивує лангобардів і переконує їх відпустити на волю бранців. *“Яка сила любові, - підкреслює автор “Діалогів”, - надихала його серце, коли він неубоявся ціною своєї смерті врятувати життя іншим?”* [25, с.201]. Григорій не був прихильником аскетичних надмірностей; його ідеалом залишалось поєднання піднесеного і споглядального життя з діяльним життям на землі. Однак більше його цікавили діяння святих, ніж їхній внутрішній світ, хоча в авторських коментарях він закликає звертати увагу не на зовнішній бік чуда, а на внутрішній [25, с.204].

По закінченні, *“Діалоги”* негайно були відіслані автором у Павію, лангобардській королеві Теоделінді, яка нещодавно прийняла католицизм. Багато епізодів книги не залишають сумнівів у тому, що Григорій Двоєслов розраховував на її поширення в середовищі завойовників Італії. За словами А.Смірнова, подвижники Григорія були *“справжніми героями в суто варварській традиції і кращих проповідників релігії духу серед чуттєвих напівдикунів не можна собі й уявити”* [92, с.340]. Вони незмінно здобувають перемогу над варварами, якщо не в цьому житті, то в майбутньому. У тремтінні від могутності їхньої влади, *“кровожерливі готи Цалла і Тотіла падають на землю й схиляють свої жорстокі шиї до стоп святих”* [25, с.232]. Бенедикт, сидячи *“приборкує лютість та змушує тріпотіти від страху лютого гуна Лжетотілу”*, а сам Тотіла (він найчастіше за інших варварів фігурує в *“Діалогах”*), спілкуючись із єпископами Сабіном, Кассієм та Руфіном, *“і бачачи їхні великі чесноти”*, упокорюється *“і вчиться прикладу лагідності”* у ведмедя, який замість того, щоб роздерти кинутого йому єпископа Карбонія, починає спокійно лизати ноги своєї жертви [25, с.241-243].

Всі герої Св. Григорія, за винятком одного єпископа Ноли, *“який володів даром красномовства і був добре обізнаний у світських науках”*, - люди часто зовсім неписьменні [25, с.247]. Ця обставина наполегливо підкреслюється святителем, і не лише по відношенню до людей простих. У другій книзі *“Діалогів”*, цілком присвяченій життєпису Бенедикта з Нурсії, сказано, що святий, який походив зі шляхетного сімейства, не захотів займатися вільними науками, які вивчав на вимогу батьків [25, с.248-249].

Мудрість серця цих *“невчених мудреців”*, їх *“освічене невігластво”* і словесна недотепність протиставляються *“нашому вченому знанню”*, тобто знанню освічених людей, до яких зараховує себе і автор. Не можна забувати про те, що сучасниками Григорій сприймався як людина надзвичайно освічена. Ісидор Севільський у творі про знаменитих мужів у захваті писав, що Григорій *“володів такою силою знання, що не тільки в його час не було нікого, рівного йому за вченістю, але й у наступні часи ніколи не буде”* [78, с.423]. Вторячи Ісидору, Ільдефонс Толедський із захопленням запевняв, що він *“перевершив Св. Антонія подвижництвом, Св. Кіпріана - красномовством, блаж. Августина - вченістю”* [78, с.423]. Ці гіперболічні судження можна пояснити загальним занепадом культури у VII-VIII ст.

Остання, четверта, книга *“Діалогів”*, являє собою поетичну подорож у *“поза межні”* області, започатковуючи довгий ряд середньовічних легенд-видінь, наприкінці якого стоїть *“Божественна комедія”* Данте Аліг'єрі (1265-1321). Пекло та рай зображуються Григорієм у живих, доступних чуттєвому сприйняттю образах. І місце мучень, і житло праведних знаходяться поруч; їх відокремлює лише ріка, через яку перекинуто невеликий міст. Детального зображення пекла і пекельних мук Григорій не дає. Пекельне полум'я ідентифікується ним із цілком матеріальним вогнем вулканів. Найважче з покарань - позбавлення надії [25, с.297].

Як помітив ще А.Пономарьов, для опису устрою небес Св. Григорій користується політичною римською термінологією. Мешканці їх називаються *“громадянами”*; вони утворюють *“духовну республіку”*, у якій янголи є консулами [87, с.312]. В есхатологічному вченні Григорія (воно знайшло своє відображення в *“Діалогах”* і в книгах *“Moralia”*) немає ні філософської, ні богословської стрункості; воно багато в чому нечітке і втілене у формі оповідань та розповідей про чудесні явища з потойбічного світу. Погляди Св. Григорія Двоєслова визначили догматику західного Середньовіччя, але вони, разом з тим, демонструють ознаки стагнації богословської думки. Григорій спрощує і вульгаризує Августина, і з цим *“середньовічним августинізмом сполучає реалістичні уявлення народної релігії про історію світу, Божество, небо і пекло”* [93, с.158].

Латинська проповідь формується як оригінальний жанр у V-VI ст. Вона багато в чому відрізняється від грецького церковного красномовства. У ній немає ні парадоксальних догматичних міркувань добре обізнаних у діалектиці східних проповідників, ні жагучої сили їхнього викривального пафосу, ні особливих містичних глибин [73, с.143]. Її основна мета - релігійно-моральне виховання народів напівязичницької Європи, ознайомлення слухачів з елементарними приписами і сутністю християнства. Звідси, як зазначає І.Голєніщев-Кутузов, її спокійний практичний тон і увага до обставин реального життя, звідси її нехтування настільки улюбленими греками риторичними прикрасами, прагнення до простоти у викладі, бажання зробити думку проповідника доступною найнеосвіченішим розумам [73, с.143].

В *“Бесідах на Євангелія”*, в *“Гоміліях на Іезекіїля”* та ін. Св. Григорій відмовляється від ораторських прийомів античних риторів. Мистецтву проповіді, вмінню *“перейматися думками юрби, яка репетує; щоб потім сказати те, що могло би бути сприйняте неосвіченим народом і змусило усіх прийти до прийняття однієї думки”* [25, с.275], він вчиться у авторів біблійних книг, насамперед - у Екклесіаста. Проповіді Григорія носять характер повчальних бесід, в них відсутній ораторський пафос. Деяка їхня камерність, можливо, пояснюється тим, що Григорій не мав особливого ораторського хисту - відомо, що у нього був слабкий хворобливий голос і через часті нездужання він віддавав перевагу проповідям у письмовій формі [97, с.246].

У своїх проповідях папа Григорій I, тлумачачи тексти Старого і Нового завітів, часто вдавався до алегоричного методу. Алегорії його в цілому досить довільні та поверхневі. Так,

наприклад, в “*Moralia*” на книгу Іова, він пропонує бачити в Іові прообраз Христа, його дружину приймає за триумфуючу хтивість і похоть, в друзях бачить еретиків, а в семи синах Іова - сім дарунків Духу Святого. Втім, від подібного примітивного середньовічного алегоризму не міг звільнитися повністю і Данте. У Гоміліях на Іезекіїля (усього їх 22) автор тлумачить в апокаліптичному дусі таємничі видіння біблійного пророка, підтримуючи у своєї аудиторії - римлянах, котрі потерпають від чуми, повені, голоду і свавілля лангобардів, очікування кінця світу. Остання із проповідей цього циклу читалася в 593 р., під час облоги Рима Агілульфом (591-616), коли римляни з жахом спостерігали, як лангобардські воїни вели в полон їхніх співгромадян, зв'язаних мотузками за шиї [97, с.246]. “*Бесіди на Євангелія*” майже цілком були включені у “*Гоміліарій*” Павла Диякона, складений за наполегливою вимогою Карла Великого, і стали еталонними зразками для церковної проповіді. До книг Григорія зверталися не тільки латинські церковні письменники, але й письменники та поети цивільні. “*Діалоги*” були перекладені на грецьку папою Св. Захарієм (741-752) у середині VIII ст., церковнослов'янською - очевидно у XI ст., оскільки цей твір відомий авторам найдавніших слов'янських Прологів, французькою - в XII ст. [97, с.247].

Епістолярна спадщина Св. Григорія велика: збереглося близько 850 його листів, що є важливим джерелом для реконструкції культурної атмосфери епохи і подій італійської історії VI ст. [95, с.22]. Мова послань Григорія, як і інших його творів, відображає зміни, що відбулися в латинській мові Італії. Граматична правильність не мала для нього особливого значення. У своїй літературній практиці він виходив з переконання в тому, що мова змінюється та розвивається, і не пов'язана нормами класичної латини. Григорій вільно користувався новими висловами або надавав старим словам нового значення, вживав форми й конструкції, античним класикам невідомі. Григорій також не боявся різких, навіть часом вульгаризованих фраз, часто застосовував алегорії, що надали його мові переконуючої сили [95, с.22]. Крім іншомовних слів, він вживав і утворені з латинських елементів неологізми. З точки зору складу і значення слів, його словник частково античний, частково пізньолатинський; на ньому лежить печатка часу та папоцезаристської християнської ідеології [95, с.24].

Твори Св. Григорія свідчать про його коливання між класичною риторикою та повсякденною мовою, у яку дедалі відчутніше проникали варваризми. Якщо у Посланнях мова його іноді піднімається до риторичного рівня (і тоді він не уникає метафор, вишуканих компліментів, гіпербол та перебільшених зворотів), то у проповідях і діалогах, призначених для широкої аудиторії, він, з дидактичною метою, звертається до простонародної мови [95, с.24]. У творчості Григорія, крім того, відбувається повна заміна античної міфології біблійною. У “*Житті Григорія Великого*”, складеному римським дияконом Іоанном, говориться, що папа заборонив клірикам читати язичницьких письменників. Однак, незважаючи на свої декларації, сам Григорій І не уник запозичень з античної літератури, щоправда, запозичення ці, включені в систему іншого світогляду, зазнали у нього переосмислення [95, с.24-25].

Наприклад, у четвертій книзі “*Діалогів*” розповідається, зі слів знайомого автора, відома історія, що є безпосереднім повторенням розповіді Клеомена із сатиричного твору Лукіана із Самосати “*Любитель неправди або Невер*”. Клеомен розповідає, як він помер, і душа його опинилась перед владикою пекла, але той велів відіслати її назад, оскільки служителі пекла переплутали; їм слід було привести в пекло не його, а тезку і сусіда Клеомена - коваля [25, с.290]. Якщо грецький язичницький письменник II ст. використовував цю жартівливу історію з пародійною метою, насміхаючись та глузуючи над релігійними марновірствами, то Григорій розповідає про неї з наївною вірою в її істинність [95, с.26]. Не спромігся він перебороти повністю спадщину античної культури і у своїй практичній діяльності церковного реформатора. У реформі богослужіння, яку здійснив Григорій Великий для “*уловлення душі*” в лоно Церкви, особлива роль приділялася музиці та церковному співу. Григорій влаштував у Римі спеціальну школу півчих (подібну школу створить згодом Карл Великий). Грегоріанська школа церковної музики сприйняла музичні традиції язичництва і папі, який оголосив війну міфології античних поетів, самому довелося терпіти в месі звучання ритмів Катулла [77, с.204].

Навернення лангобардів 614 р. у католицтво (за короля Агіульфа) сприяло їхній асиміляції з корінним римським населенням і впливу на них культурних традицій переможеного народу. Лангобарди поступово засвоюють більш високу римську сільськогосподарську техніку, ремісничі навички та практику ведення торгівельних справ. Офіційною мовою лангобардського королівства стає латина. Навіть перший запис лангобардських законів - Едикт короля Ротарі (636-652) 643 р. був здійснений не на рідній германській мові, а саме латиною. Латинською мовою лангобарди з VII ст. користуються і для запису своїх хронік, і для богослужіння, хоча їхня власна мова, за свідченням Павла Диякона, ще наприкінці VIII - початку IX ст. була у вжитку [46, с.91].

У другій половині VII ст. зароджується лангобардська література латинською мовою. Близько 671 р. невідомий автор написав "*Походження лангобардського племені*", що через сторіччя послужить важливим джерелом для іншого історика свого народу - Павла Диякона. Стефан Магістр у ритмічних віршах (складені близько 693 р.) вихваляв володаря Павії, короля Аріперта (692-697). Бенедикт Крісп (кінець VII - початок VIII ст.), архієпископ Мілана, перекладав віршами медичні твори. В 689 р. він склав у Римі епітафію англосаксонському королю, правителю Уессекса, Кедваллі (685-689), яку будуть згодом цитувати Беда Досточтимий і Павло Диякон [73, с.151]. Лангобардська національна самосвідомість, особливо в часи короля Ліутпранда (720-744), висловлювалась не германською, а латинською мовою, щоправда у формах, які різко порушували норми класичної граматики. З даного періоду збереглися цікаві ритмічні вірші про Мілан, сповнені місцевою патріотичною гордістю. Автор з милуванням ставить до міських старожитностей римських часів і вихваляє похованих у Мілані святих [43, с.184].

Зрештою, процес романізації іноплемянних прибульців призвів до того, що, коли панування лангобардів у Італії добігло кінця, вони, як зазначили Віллані й Макіавеллі, не мали нічого чужоземного, крім імені; вони стали італійцями й утворили складову частину нації. Останні лангобардські королі та багаті герцогські двори Беневенто, Фріуля і Сполето давали притулок і захист вчителям граматики, історикам, поетам. Не можна не підкреслити, що і Павло Диякон, учень ритора Флавіана, і його молодші та старші сучасники - лангобардо-італійські письменники, були зобов'язані своєю освіченістю латинським школам Італії, які продовжували свою діяльність навіть у найважчі для італійців часи та здійснили суттєвий культуртрегерський вплив на завойовників.

Важливі наслідки для історії Італії та всієї Західної Європи доби Раннього Середньовіччя мало, як відомо, арабське завоювання. Від 635 р. (підкорення Сирії) до кінця VII ст. араби заволоділи Палестиною, Месопотамією, Персією, Єгиптом і Північною Африкою. З 675 р. почалися систематичні напади на Іспанію. В 713 р. була проголошена влада каліфа в Толедо; далі почалася доволі тривала експансія арабів у Південній Франції. В 720 р. араби взяли приступом Нарбонну і оточили Тулузу. Перемога Карла Мартелла (715-741) при Пуатьє 732 р. врятувала Північну Францію від арабської навали, але боротьба із сарацинами тривала і в часи Карла I Великого (768-814) [73, с.152]. У цей період Середземне море втратило свій римський, вірніше візантійський, характер. З мирного моря, яке з'єднувало Захід зі Сходом, воно перетворилося на багато сторіч у військовий кордон. Мусульманський світ, який розкинувся від Алтаю до Піринеїв, півмісяцем охопив Європу. Араби захопили монополію на всі торговельні та культурні зв'язки Європи з Азією. Вони швидко прилучилися до грецької культури, однак їй не підкорилися (як германці - латинській). Релігійний фанатизм перешкоджав будь-якому органічному злиттю із царством ромеїв або романо-германським світом. У той же час араби сприймали культурні досягнення Персії та Індії. В економіці Західної Європи сталася глибока криза: потік золота зі Сходу припинився. Середні віки перейшли на срібну "*валюту*" [73, с.152].

За двісті років свого панування в Італії лангобарди не змогли створити потужної держави; й хоча їхні королі (починаючи від Ліутпранда та Рагіаса) значно зміцнили і розширили свою владу за рахунок могутності герцогів, а останній лангобардський король Дезідерій (756-788) прагнув об'єднати всю Італію, приборкати магнатів та герцогів, - перебороти руйнівні тенденції їм виявилось не під силу. Крім того, у них був впливовий і сильний супротивник в Римі - папа, який вступив у союз із франкськими королями. В 754 р. слабкому авангарду франків, на чолі з Піпіном I Коротким (751-768), вдалося розбити лангобардське військо. У другому поході Піпіна

справа обмежилася обходом лангобардської позиції біля Мон-Сенісу та облогою столиці лангобардських королів [73, с.153].

Засновник нової династії Каролінгів (Піпінідів) змусив лангобардів віддати папі Равеннський екзархат і Пентаполіс (Анконську Марку) - “*Спадицину святого Петра*”, нібито даровану “*Святому Престолу*” римським імператором Константином I (цю легенду, як відомо, спростував у XV ст. італійський гуманіст Лоренцо Валла). Викликаний в Італію понтифіком Адріаном король франків Карл, син Піпіна, підтвердив цей “*дарунок*” [73, с. 153]. Після тривалої облоги Павії Карл захопив у полон короля Дезідерія і всю його родину, й прийняв титул короля лангобардів, поклавши край їхньому пануванню у Північній та Середній Італії. Франкське завоювання сприяло подальшій феодалізації лангобардського суспільства: росту великого землеволодіння, посиленню процесу закабалення залежного населення, встановленню системи феодально-ієрархічних відносин. Кожний похід Карла в Італію супроводжувався вивозом з країни великої кількості награваних цінностей, у тому числі й книжкових скарбів [73, с.154].

Після перемог над саксонцями, баварцями, аварами і походів з перемінною вдачею у Північну Іспанію, де на зайнятій раніше маврами території були утворені потужні марки з Барселоною як політичним та економічним центром, Карл вирушив до Рима для захисту папи Лева III (795-816) від столичної аристократії, яка виступила проти нього [70, с. 10]. В грудні 800 р; на Різдва, Римський первосвященик напівпримусово коронував Карла імператорською короною, після чого “*із вдячністю*” впав до його ніг. Таким чином, була відновлена Західна Римська імперія, яка припинила своє існування в 476 р. Духовний центр Імперії розташовувався в Італії, а столиця - у франкському Аахені. Титул імператора повинен був юридично санкціонувати верховну владу правителя над володарями великих територій, захоплених франками [70, с.11]. Згідно Верденському договору 843 р. Італію разом з імператорським титулом одержав онук Карла Великого Лотарь I (820-855). На середину X ст. династія (гілка) Каролінгів, яка правила в Італії, вимерла. У 961 р. Беренгарій II (950-961) зазнав поразки від германського короля Оттона I, в 963 р. потрапив до нього у полон, й до кінця життя перебував на засланні у містечку Вілле [70, с. 11].

Держава Карла Великого трималася силою зброї. Відносини зі Східною Римською імперією залишались прохолодними. Візантійські імператори довго не визнавали варварську “*Західну імперію*”. З маврами в Іспанії Карл Великий постійно ворогував. Однак з Гарун-аль-Рашидом (786-809), супротивником ромеїв, який від’єднався від халіфату іспанських емірів, Карл Великий підтримував досить жваві дипломатичні відносини. Західна Європа не мала військового флоту. Відрізана від морських шляхів на Близький Схід, Західна імперія була змушена експлуатувати земельні ресурси Північної та Східної Європи. Скарбниця Карла поповнювалася переважно шляхом військових грабунків, ніж за рахунок податків від зuboжілого населення або за допомогою торгівлі [92, с.377].

Своїх наближених Карл Великий зазвичай нагороджував землями поневолених племен. Він увів централізовану систему державного врядування, але поступово, за його спадкоємців, графи і маркграфі з чиновників ставали спадкоємними володарями довірених їхньому керуванню земель. Державна влада не могла забезпечити безпеку селян, які були змушені шукати захисту у сусідніх сильних землевласників. Зв’язок із центром слабнув, і вже наприкінці IX ст., за імператора Арнульфа (896-899), в Італії спостерігається суперництво окремих, майже незалежних керманів [92, с.377]. Типовим для цього часу стало деспотичне правління Беренгарія I (899-924), праонука Карла Великого по матері, вбитого у Вероні в 924 р. З лангобардських герцогів зберегли відносно незалежність правителі вже згадуваних Беневенто і Сполето - буферних держав між Заходом і Візантією [81, с.464].

Не варто ані перебільшувати, ані применшувати значення Карла Великого для середньовічної західноєвропейської освіченості. Разом з тим, культурна політика Карла сприяла збереженню спадщини античної літератури. У скрипторіях, заснованих за його наказом, переписувалися рукописи латинських авторів, привезені зі сховищ Монте-Кассіно та Боббіо; він піклувався про виховання освічених людей у франкському середовищі, що мало позитивні наслідки для держав, які виокремилися з Імперії Карла - Німеччини та Франції; він залучив до

співпраці відомих вчених з Італії, Іспанії, Ірландії та Британії (ірландська й англосаксонська культури досягли розквіту саме у VII ст.) [81, с.464-465].

Необхідно відзначити, що запрошені в Аахен з Італії вчителі й поети були романізованими лангобардами або ж італійцями з лангобардських міст. Серед них Петро з Пізи, який з 783 р. перебував при дворі Карла і навчав граматиці самого короля франків; далі Павлін, патріарх Аквілейський (750-802), та Павло Диякон. Павлін Аквілейський був видатним поетом свого часу. Він писав головним чином ритмічні вірші з асонансами. Доречно підкреслити, що за Каролінгів ритмічна поезія досягла досконалості. Прикладом може слугувати виразний епічний вірш *“Про перемогу Піпіна, короля Італії, над аварами”*, створений 781 р. Не менш цікавою є пісня на смерть Карла Великого, написана з народними алітераціями у формі заплачки:

*“Зі сходу сонця до узбережжів західних
Плач стискає вірноїдданих серця.
Горе мені, грішному!
Народів ратних полчища заморські
Відвідав смуток, прикрість превелика.
Горе мені, грішному!
Римляни, франки, всі христолюбиві
Сумом сповнені, тяжким зітханням.
Горе мені, грішному!
Діти й старці, і святі єпископи,
І матрони плачуть про кончину кесаря.
Горе мені, грішному!
Не всихають їхні потоки слізні,
Весь світ ридає про загибель Карлову.
Горе мені, грішному!..”* [43, с.306].

Отже, немає сумніву в тому, що за латинською ритмічною літературою Раннього Середньовіччя стояла пісня, складена народною мовою германською або романською. Разом з тим, в епоху саме Каролінгів та Оттонів (IX-X ст.) зародилася західноєвропейська епопея на народних мовах, відома з пам'ятників XI та XII ст. [100, с.319]. В *“Історії лангобардів”* Павла Диякона містяться епічні легенди, які не створили в Італії епосу, але глибоко проникнули в італійську літературу. Відгомін цих легенд можна знайти у Джованні Боккаччо (1313-1375), в ранній гуманістичній трагедії та у Альфієрі, зокрема, в легенді про Розамунду [77, с.213].

Серед італійців, які входили до складу *“інтернаціональної”* аахенської *“Академії”*, виділявся своїми різнобічними пізнаннями та даруваннями Павло Диякон. Він походив зі знатного лангобардського роду, одержав ґрунтовну всебічну освіту спочатку у Фріулі, потім у Павійській школі, де крім вільних наук викладалося правознавство. При дворі Дезідерія Павло виконував обов'язки нотарія, історіографа та вихователя доньки короля (згодом герцогині Беневенту) Адальперг, яка стала однією з найосвіченіших жінок свого часу [74, с.171]. На її прохання фріульський вчений написав *“Римську історію”*, в основу якої поклав бревіарій Євтропія, доповнений даними з історичних творів Орозія, Йордана, Фронтіна, Григорія Турського, Беди Досточтимого та ін. Виклад був доведений до кінця правління імператора Юстиніана. *“Римська історія”* Павла Диякона користувалася в середні віки популярністю і навіть витиснула з обігу сам бревіарій Євтропія.

Після полону Дезідерія і загибелі держави лангобардів Павло, у віці 53 років, вступає у монастир Чівате. Тут він викладає в школі й перекладає віршами другу книгу *“Діалогів”* Григорія Великого - Житіє Бенедикта з Нурсії. *“Похід”* Павла Диякона на південь, у Монте-Кассінське абатство (близько 779 р.), був, очевидно, також викликаний міркуваннями політичного характеру - фріульським повстанням проти франків і репресіями, які почалися після нього [74, с.173]. Через кілька років він адресує королю Карлу (через Петра Пізанського) довге віршоване клопотання про помилування. У цьому посланні йдеться про важку долю, яка *“огорнула”* всю родину фріульського письменника. Його брат, котрий потрапив до Франкського королівства, вже довгі роки сидить у в'язниці; його невістка, вигнана з дому із чотирма дітьми, тягне

напівзлиденне існування; сестра, яка стала черницею, осліпла від горя та сліз. З великою ширістю та хвилюванням розповівши про нещастя рідних та про свою безмірну скорботу, поет молить Карла виявити милосердя [43, с.338]. Відкритість почуттів у цьому елегічному проханні незвична для стриманого відносно власних переживань Павла Диякона.

На кілька років лангобардський письменник потрапляє у коло культурних починань Карла Великого. За роки, проведені при дворі в Аахені (783-787), він створив чималу кількість епітафій багатьом дамам з королівської родини, акровіршів та послань; обмінювався з майбутнім імператором люб'язними віршованими епістолами (від імені Карла їх складав Петро Пізанський, оскільки сам Карл був неписьменний); для підняття рівня проповідницьких навичок кліру створив за дорученням Карла хрестоматію (компендіум у двох книгах) кращих зразків церковного красномовства [74, с.174]. Прикладом і керівництвом для авторів серії праць з історії місцевих абатств та єпископств, що вдосталь *"тиражувалися"* у каролінзьку епоху, стане *"Історія Мецьких єпископів"* Павла Диякона. Для її складання італійський вчений опрацював велику кількість грамот та інших документів з єпископальних архівів [74, с.174].

Серед віршів Павла Диякона переважають морально-дидактичні та дескриптивні; в останніх змальовані пейзажі Італії, за якою поет не переставав сумувати в чужих краях. Поет щиро воздає хвалу природі Північної Італії; околиці ломбардського озера Лаго ді Комо здаються йому найчудовішим куточком землі:

"Вічно весна над тобою: підперезаний ти дереном зеленим.

Ти перемагаєш мороз! Вічно весна над тобою!

Серед олів плодоносних оточений ліистою каймою,

Вічно багатий ти листям серед олів плодоносних.

Ось дозріває гранат, у садах твоїх радісно стигнучи,

У заростях лавра ховаючись, ось дозріває гранат.

Мирта куці запашні кистями струмлять аромати,

Радують блиском листя мирта куці запашні.

Запахом їх переміз, тільки-но з'явився персик,

Всіх же, звичайно, лимон запахом їх переміз" [43, с.340].

Дослідник поетичної спадщини фріульського поета А. Смірнов вказував на зв'язок його творчості з Вергілієм та Овідієм, а також Євгенієм з Толедо, і особливо з Марциалом, рукописи яких привіз до двору Карла Великого іспанець (вестгот) Теодульф [92, с.338]. Не можна не відзначити спільності літературних симпатій поетів каролінзького гуртку. Його члени з'їхалися до столиці франкської держави з різних кінців Європи. Ця спільність виникла з єдиної системи середньовічної освіти. Й хоча у переліку обов'язкових шкільних знань тієї епохи християнська література переважала над античною, класики займали в системі навчання чимале місце [92, с.340]. Без знання класиків не мислилась тогочасна освічена людина. З життєпису Алкуїна (735-804) відомо, що в дитячі роки, будучи вихованцем кафедральної школи Йорка, він з більшим задоволенням читав Вергілія, ніж Псалтир. І якщо суворий абат Алкуїн згодом забороняв своїм учням захоплюватися читанням *"Енеїди"*, то Алкуїн-письменник у трактатах [1, с.258; 2, с.259] і листах рясно цитував свого улюбленого поета, і наслідував йому у своїх віршах [3, с.265-268].

Ні дружні зв'язки в середовищі західноєвропейської вченої еліти, зібраної у Аахені, ні умовляння Карла залишитися не могли утримати Павла Диякона у Франції. Повертаючись до Монте-Кассіно, він відвідав рідне місто. За припущенням О.Добіаш-Рождественської, саме у Фріулі ним був підготовлений кодекс вибраних листів Григорія I, який призначався для абатства Корбі [76, с.137]. Рядки Вступу до листів написані, очевидно, рукою самого Павла і являють собою його єдиний, збережений до нашого часу автограф [76, с.139].

У тиші Монте-Кассіно, далеко від придворної марноти, Павло Диякон створює останній і найбільш значний свій твір - *"Історію лангобардів"*. Розповідь Павла охоплює історію його народу майже за два сторіччя: від появи в Італії - до кінця правління короля Ліутпранда. О.Добіаш-Рождественська доводила, що автор *"Історії лангобардів"* навмисно опустив історичну *"завісу"* дещо раніше трагічної розв'язки, закінчивши свою розповідь епохою саме Ліутпранда,

оскільки це лангобардський король “*усіяло прагнув зберігати мир із франками*”, у той час як останні лангобардські королі Айстульф і Дезідерій, із франками воювали [76, с.140-141]. Її аргументи заперечував О.Вайнштейн, посилаючись на те, що сам Павло писав про намір продовжити свою працю, але не встиг це здійснити через передчасну смерть. Оскільки ряд фактів біографії автора “*Історії лангобардів*”, як і дата його смерті, залишаються невідомими, дане питання варто визнати відкритим; відзначимо лише, що міркування О.Добіаш-Рождественської є психологічно переконливішими.

“*У безликій юрбі каролінзьких анналістів, з їх мертвим офіційним універсалізмом, - писала авторитетна радянська дослідниця, - і - з певного моменту - обов'язковим імперським ідеалізмом, Павло, син Варнефріда, історик переможеного й двічі розчавленого племені, видається виключенням, сповненим яскравого життя, з його палкими прихильностями сімейними та глибоким любовним почуттям рідної землі*” [76, с.142]. Для фріульського вченого характерний особливий інтерес до всього, пов'язаного з історією та переказами його рідного міста, той муніципальний патріотизм, який покликав до життя місцеву агіологічну літературу та хроніки, і який стане невід'ємною частиною свідомості багатьох поколінь письменників Італії [76, с.142].

Павло Диякон широко залучав фольклорні та мемуарні матеріали, а також пам'ятники образотворчого мистецтва; включав відомості з історії Візантійської імперії та держави франків, з якими переплелися долі його народу й Італії. При описі подій минулого історик часом проєктує в минуле сучасні йому реалії. В деяких сценах і характеристиках “*Історії лангобардів*” відобразилися особисті враження автора, його роздуми над побаченим та пережитим [76, с.143]. У такому, достатньо об'єктивному ключі подається й інтерпретується своєрідний портрет неписьменного, “*але гідного бути прирівненим до філософів*” короля Ліутпранда, який викликає асоціації з “*аахенським владикою*”, котрий поступово, хоча й не без зусиль, долав латинську граматичну премудрість [76, с.143]. У зображенні Павла його рідний Фріуль після набігу аварів за прапрадіда письменника походив на втихомирене франками заколотне місто кінця VIII ст. [76, с.143-144].

Книги “*Історії лангобардів*” написані яскраво та жваво, порівняно гарною літературною латинською мовою. Незважаючи на наявні переваги, труду лангобардського історика бракує, проте, структурної цілісності. Присутні в ній і неминучі для середньовічного автора фантастичні етимології й легендарні розповіді, що є ознакою зростаючого впливу на історичні твори життійної літератури [70, с.35]. Книги видатного італійського історика, разом із працями Григорія Турського [26], Ісидора Севільського [32] та Беди Досточтимого [13], заклали основи середньовічної історіографії.

Для розвитку латинського агіографічного жанру велике значення мала перекладацька діяльність римського ерудита Анастасія Бібліотекаря (810-879), одного з поодиноких західних письменників IX ст., яким не була далека візантійська освіченість. Він сприяв поживленню греко-латинських літературних зв'язків, систематично знайомлячи Захід з новою візантійською життійною літературою і творами грецьких істориків, зокрема Никифора Вр'єннія, Георгія Пісиди, Георгія Синкелла, Лева Грамматика, Феодосія Мелітена, Іоанна Малали, Йосифа Генезія, Симеона Логофета, Феофана Континуата (Сповідника) [68, с.69]. “*Тричасна хронографія*” Анастасія являє собою збірку матеріалів по всесвітній історії, занотованих із грецьких джерел (хронологічно від 277 р.). Вони призначалися для церковної історії, над якою працював сучасник і друг Анастасія, римський диякон Іоанн (залишилася ненаписаною або втрачена). Пізніші італійські анналісти (X-XIII ст.) будуть часто вдаватися до “*Тричасної хронографії*” і запозичати з неї (як міланець Ландольфо) майже дослівно цілі розділи [68, с.69].

У передмовах до своїх праць римський вчений обґрунтовував правила, якими керувався у своїй перекладацькій практиці. Він був супротивником буквалізму і вважав, що варто виходити з духу та змісту оригіналу, а не з літери. Вважаючи, що цим правилам не відповідає переклад Діонісія Ареопагіта, зроблений у середині століття ірландцем Еріугеною, Анастасій Бібліотекар 875 р. почав новий переклад корпусу Ареопагітик, і тим самим обновив ідеї неоплатонізму в Західній Європі [68, с.70].

Підвищений інтерес до особистості й творів Діонісія з боку короля Карла I Лисого (843-877) і його оточення пояснюється наступним: у Парижі в цей час панувало переконання в тому, що автор Ареопагітик - місцевий святий, пов'язаний з абатством Сен-Дені. Французькі королі

намагалися усталити цю легенду, використовуючи її для розширення свого впливу та престижу. Кожна спроба з'ясувати істину про Діонісія розглядалася як замах на честь і славу не тільки абатства Сен-Дені, а й усього Французького королівства. Римський інтелектуал стояв біля джерел цієї легенди; саме від його варіанта тексту Псевдо-Діонісія, присвяченого перекладачем Карлові Лисому, ведуть своє походження французькі середньовічні рукописи Ареопагітик [70, с.36].

Глибини філософської премудрості мало цікавили франкських королів, і коли папа Павел I (757-767) надіслав у дарунок Піпіну Короткому рукопис *“Про небесні ієрархії”* Діонісія Ареопагіта, при королівському дворі не знайшлося нікого, хто би міг прочитати і зрозуміти цей опус. Вишуканому подарунку Римського первосвященника не приділили належної уваги, і рукопис незабаром було втрачено [65, с.204]. У 827 р. король Людовик I Благочестивий (814-840) знов одержав твір Діонісія як цінний дарунок від візантійського посольства. У цей час в стінах абатства Сен-Дені зароджується легенда про тотожність автора твору *“Про небесні ієрархії”* з паризьким мучеником Діонісієм, і маловідомий філософ неоплатонівської школи перетворюється на одного з найшанованіших у Франції святих [65, с.204].

Мудрий та обачний ірландець Іоанн Скотт Еріугена (810-877), який присвятив Людовику свій переклад твору Діонісія Ареопагіта, у посланні до короля далекоглядно ухилився від визнання цієї ідентифікації, що почала входити в моду. Він обережно заявив, що не претендує на роль тлумача, а є просто перекладачем. Анастасій Бібліотекар, політично більш обізнаний і, оскільки перебував в курсі державних потреб та інтересів Франції (у молоді роки він був послом короля до Михаїла III (856-867), імператора Візантії), вирішив за можливе цю версію підтримати [69, с.226].

Переклад Іоанна Скотта почав поширюватися у Франції без санкції Римського престолу. Це викликало серйозне невдоволення папи Миколая I Великого (858-867): останній дорікав Карлові Лисому за порушення встановленого звичаю. Понтифік зажадав одержати екземпляр перекладу для себе в Рим з метою його аналізу, й Іоаннові довелося давати пояснення. Текст Еріугени дійсно був нелегкий для розуміння, оскільки значну кількість грецьких філософських термінів він зберіг неперекладеними, не спромігшись знайти для них адекватних латинських, або ж створити нові шляхом словотворення [70, с.31]. Змушений надати пояснення важким філософсько-теологічним висловам, Еріугена повинен був проробити додаткову роботу зі зближення понять неоплатонічної філософії із християнською символікою. Коментарем ірландського мислителя надалі користувалося багато поколінь середньовічних книгарів при тлумаченні текстів Святого Письма в алегоричному та аналогічному сенсі, й він зіграв досить суттєву роль у формуванні усього комплексу духовно-моральних орієнтирів середньовічного релігійного світогляду [70, с.32].

Анастасій Бібліотекар, критикуючи переклад ірландця за буквалізм, за острах дати переклад-інтерпретацію і неминучу при такому методі втрату глибини та висоти грецької філософської думки, проте не міг не захоплюватись дивною вченістю ірландця, *“сина варварського народу”*, який прибув з віддаленого кінця світу, й ризикнув узятися за переклад настільки складного і темного тексту. Незважаючи на багато суворих слів, висловлених Анастасієм на адресу Іоанна Скотта, потрібно визнати об'єктивний характер його суджень про труд свого попередника, на підставі яких можна вважати, що римський ерудит був особистістю неабиякою, із широким культурним кругозором [73, с.161].

Зауваження Анастасія базувалися головним чином на розбіжностях перекладу Еріугени з текстом Діонісія Ареопагіта, який Анастасій привіз із Константинополя. Римлянин зіпоставив латинський текст ірландця з текстом знайденого ним рукопису (текст оригіналу сходиться до Св. Максима Сповідника та Скіфопольського єпископа Іоанна) і дав зведений латинський переклад, у який інтерполював відсутні у Еріугени частини. У супровідному посланні до Карла Лисого Анастасій писав, що його переклад більше відповідає грецькому тексту *“Про небесні ієрархії”* [69, с.237]. Саме в тій формі, яку надав Анастасій Бібліотекар відредагованому й доповненому ним перекладу ірландського вченого, трактату призначене було довге життя. Через рік, тобто у 876 р., Анастасій адресує монархові свою нову роботу, пов'язану з Діонісієм Ареопагітом, - переклад його грецького мартирія. У цьому творі чітко прослідковується тенденція остаточно ідентифікувати пізньоантичного письменника з місцевим паризьким святим [69, с.237].

Перекладацька практика Анастасія не завжди відповідала сформульованим ним принципам. Його латинські тексти “*Мучеництва Діонісія Ареопазита*” - з грецького оригіналу патріарха Мефодія Константинопольського, “*Хронографії*” Феофана, Проповіді Феодора Студита про апостола Варфоломея і грецького Життя папи Мартіна I (649-655) рясніють буквалізмами й просто кальками, а також довільними перекладами, за яких випущеними з поля зору виявились цілі фрази оригіналу [69, с.238]. Російський медієвіст С.Неретіна, яка нещодавно опублікувала латинський переклад Анастасія, той, який служив оригіналом італійському ерудитові, а саме - грецький анонімний текст Життя Александрійського єпископа Петра, дійшла висновку, що Анастасій перекладав швидко і часом не розумів окремих висловів, або ж тлумачив їх невірно [85, с.313]. Однак ці дрібні погрішності не можуть применшити значення перекладацької діяльності Анастасія Бібліотекаря.

Для історії культури Західної Європи важливу етико-світоглядну роль відіграв його переклад з грецької історії розповіді про знайдення мощів Св. Климента I Римського (88-97), написаної Кирилом Салонікійським, просвітителем слов'ян. На свідченнях саме Анастасія Бібліотекаря ґрунтуються значною мірою знання про те, як були перекладені на церковно-слов'янську мову Євангелія Кирилом, і літургійні тексти - Мефодієм [82, с.155].

Перу іншого вченого клірика другої половини IX ст., Іоанна Диякона, належить великий життєпис Григорія I у чотирьох книгах, який виділяється своєю джерельною ґрунтовністю на тлі тогочасної життєвої літератури. Іоанн вивчив величезну епістолярну спадщину папи Григорія, котра зберігається нині в Римському архіві, і більш ранні Життя, одне з яких було складене Павлом Діаконом. У четвертій книзі опусу розглядається літературна діяльність Григорія, наводяться цікаві дані про використання його творів Ісидором Севільським і Бедою Досточтимим, про переклад “*Диалогів*” на грецьку мову [82, с.155]. Відповідно до вимоги жанру твір завершується розповіддю про чудеса, які святий творив після своєї смерті. У цій частині тексту важко визначити, що сходить до народних легенд, зібраних автором, а що є плодом його власної фантазії. Таким чином, якщо історична література Раннього Середньовіччя традиційно підпадала під сильний вплив агіографії, то на прикладі Життя Іоанна Диякона можна простежити і зворотний процес [93, с.148].

Кроком уперед відносно методів історичних штудій стала церковна історія Равенни історика наступного покоління - Агнеллія з Равенни (805-854). Серйозний і вдумливий дослідник, Агнеллій намагався критично оцінювати використані джерела - грамоти, булли, листи, аннали, епітафії та ін. З найбільшим захопленням виписані в “*Історії Равеннських архієпископів*” батальні сцени [9, с.248-249]; це доводить, що їхній автор - колишній військовий, котрий став кліриком, уважно читав “*Енеїду*”. Проте стиль і мова Агнеллія, Анастасія Бібліотекаря, Еріугени та інших письменників IX ст. вказує на загальний занепад граматичних знань.

Молодший сучасник Агнеллія, Андрій з Бергамо (813-878), продовжив до року смерті короля Карла Лисого “*Історію лангобардів*” Павла Диякона. Його твір, написаний близько 877 р., цікавий тим, що відображає народні вірування та легенди. У Андрія з Бергамо містяться перші повідомлення про напади на Італію арабів [101, с.481]. Історик беневентських лангобардів Ерхемперт з Монте-Кассіно (кінець IX ст.) писав також вірші на політичні теми. Латина його була суттєво романізована [101, с.482]. До того ж освіченого середовища південноіталійських лангобардів належав, імовірно, Ардерік з Беневенту, вірші якого датуються 830-870 рр. [101, с.485]. Протягом IX ст. створювалась колективними зусиллями декількох авторів й відома “*Хроніка Неаполітанських єпископів*”, важлива для історії Південної Італії [101, с.486].

Висвітливши особливості й тенденції західноєвропейського літературного життя IX ст., можна підкреслити, що латинська література у Франції цього періоду Ейнхард [60], Ноткер Заїка [39; 40; 41], Рабан Мавр [57], Нітхард [38], Отлох Еммеранський [42] була за рівнем фактології та історичного осмислення більш ґрунтовною, ніж в Італії. У X ст. в Італії був лише один видатний письменник, який являв собою яскраву індивідуальність, - Ліутпранд, єпископ Кремони (з 961 р.). Він народився близько 920 р. у Павії в знатній лангобардській, вже цілком романізованій родині й здобув у павійській придворній школі класичну освіту зі знанням давньогрецької мови.

Ліутпранд служив королю Беренгарію II Іврейському, який відрядив його в 949 р. з дипломатичною місією до візантійського імператора Константина VII Порфірородного (913-959). Своє посольство Ліутпранд описав у шостій книзі історичного твору *“Антаподозис”* (*“Відплата”*), де є багато проникливих і гострих суджень про події 888-962 рр. у Візантії, Італії та Південній Франції [74, с.295].

“Антаподозис” написаний після того, як Ліутпранд, посварившись із королем Беренгарієм і його дружиною, перейшов на службу до Оттона I Великого (936-973). У передмові до третьої книги автор пояснює зміст назви, даної ним своєму твору, - його пером водили ненависть та спрага помсти, і він був сповнений рішучості розкрити перед усім світом ганебні діяння королівського подружжя Беренгаріїв. При германському дворі Ліутпранд робить велику політичну кар'єру, відіграючи роль посередника між королем і папою. Італійська політика Оттона за 960-964 рр. знайшла своє відображення у невеликому творі Ліутпранда *“Книга таємниць правління Оттона”* [74, с.297-298].

Завдяки поживленню політичних зносин обох імперій і політики пап, в ту епоху давньогрецька мова входить в моду при германському дворі та в Римській курії. Оттон використовував знання Ліутпрандом грецької й німецької мов та його дипломатичний хист, доручаючи різні, іноді досить *“специфічні”* доручення. Імператор Священної Римської імперії сподівався прибрати до рук італійський Південь за допомогою одруження свого сина на ромейській царівні [74, с.298]. Візантія зі свого боку вважала Південну Італію своєю сферою впливу, усіяко противилася проникненню туди германців, до того ж не могла примиритися із втратою Равенни і Римського дукату. Коли в 968 р. Оттон I відрядив Ліутпранда в Константинополь до імператора-узурпатора Никифора II Фоки (963-969), Ліутпранд мав там дуже важкі перемовини. По жодному з питань не вдалося дійти згоди; матримоніальні пропозиції родини Оттонів також були відкинута. Ганебний прийом і проводи західних послів перевершили найгірші побоювання германського правителя [74, с.299].

Повернувшись до Німеччини, Ліутпранд вилив свою жовч у злому й дотепному памфлеті *“Звіт про посольство в Константинополь”* [35] - одному з блискучих гротескних опусів ранньої Середньовічної літератури. Ліутпранд був безсумнівно наділений сатиричним талантом. Обурений спогадами про пережиті у Константинополі приниження, він описав у карикатурному виді придворний церемоніал ромеїв і грубо висміяв імператора Никифора, вередливу й неосвічену людину, яку у соборі Святої Софії православні архієреї блюзнярськи вітали урочистими й улесливими піснями. Залишаючи негостинну столицю Візантійської імперії, Ліутпранд розписав стіл та стіни свого житла епіграмами на недолугого імператора [74, с.299].

З однаковою легкістю Ліутпранд цитує у своїх творах 32 латинських поети - Вергілія, Ювенала, Катутла, Овідія - і грецьких авторів (Платона, Полібія, Лукіана, а також сучасних йому візантійських історіографів). Промови його персонажів, передані у віршах та прозі від першої особи, нагадують ораторські партії в історичних творах гуманістів XV ст. [77, с.221]. Ліутпранд виявляв глибоку зацікавленість у подіях, які він описував, і незмінно зберігав особисте й дещо упереджене ставлення до дійових осіб. Найбільш суб'єктивний з історичних письменників Раннього Середньовіччя, він, однак, набагато перевершує їх блиском та вишуканістю свого стилю. Великий досвід політичного діяча, посвяченого в усі таємниці державних відносин свого часу, у церковні справи та палацеві інтриги, з'єднався в його *“історичній публіцистиці із влучним письменницьким оком, іронічним розумом, широтою та незалежністю суджень”* [77, с.221]. Одночасно Ліутпранду властивий своєрідний лангобардо-італійський патріотизм. Це свідчить про те, що в епоху Каролінгів і Оттонів романізовані лангобарди, які користувалися латинською мовою як літературною, стали невід'ємною частиною нових італійських народностей, котрі поступово формувалися з середини V ст. [69, с.240].

Крім Ліутпранда, з кінця VIII до X ст. в Італії з'явилося ще кілька видатних письменників Ассер, Агобард Ліонський, Бенедикт Аньяньський, Амвросій Аутперт. Характерний для цього часу підвищений інтерес до минулого можна пояснити прагненням людей Каролінзької епохи перебороти період дикунства і безпам'ятства VII ст. Підсилюється - особливо за останніх двох Оттонів (Оттона II (973-983) та Оттона III (983-1002) Людольфінгів) - ромейський вплив, що йшов не лише з Константинополя і Венеції, але також з Південної Італії. Втім, знання та викладання давньогрецької мови не були на належному рівні. З письменників цього періоду в Італії добре володіли нею лише

Анастасій Бібліотекар і той самий Ліутпранд [73, с.169]. Дедалі більшого поширення з другої половини IX ст. одержує ритмічна поезія, зазвичай з асонансами або римами. Латинська мова навіть у кращих стилістів відрізняється достатньою кількістю суто романських форм. В літературі прослідковується відчутний зв'язок із фольклорною традицією; у записах цього часу зберігаються і перейдуть в італійську літературу народні оповіді, перекази та легенди. Літературна поезія, яка дійшла до нас, в епічному жанрі відрізняється значною кількістю ремінісценцій з Вергілія та латинських поетів IV-VI ст. У той же час в цей жанр проникають ритми, мотиви і образи з народної поезії, що залишається типовим і для середньовічної літератури XI-XIII ст.

Епоха Каролінгів і Оттонів стала важливою для наступних століть так само, як і скарбниці античної спадщини. Однак термінологія “*Відродження Каролінгів*” або “*Відродження Оттонів*” залишається умовною дефініцією. Зрештою, мова йшла лише про часткове відновлення культурних традицій, які похитнулися у VI-VII ст., відновлення в кордонах досить вузьких, які було би безпідставно порівнювати із широкими обр'яями італійського гуманізму XV ст. Доцільніше можна говорити про нагромадження елементів, які сприяли повільному переходу Західної Європи до культури Нового часу. Елементи ці посилювалися в епоху класичного Середньовіччя (XI-XIII ст.) і наприкінці Дудженто перетворилися у нову якість.

Узагальнюючи викладений і проаналізований у статті матеріал, необхідно констатувати наступне. З середини VI до середини VIII ст., коли тільки в деяких місцях Іспанії та Ірландії, котрі підтримували зв'язки з Візантійською імперією, ледь жевріли поодинокі осередки культури, Італія була огорнута “*варварським мороком*”. Зрозуміло, що не всі культурні центри латинян були зруйновані вщент нашестям германських варварів; збереглися або були невдовзі відновлені монастирі та єпископські резиденції. В Римі, Неаполі та на Сицилії продовжувалось, хоча і в обмежених обсягах, навчання юнацтва. Однак у порівнянні з першою половиною VI ст. культура Італії завмерла, і виявилось за необхідне пройти шлях у два століття, щоб нові завойовники, лангобарди, долучились до римської спадщини, відчули себе італійцями, сприйняли латинську мову як літературну і на ній почали вести свої хроніки, аннали і записувати свої легенди.

У VI ст. на терені Італії ще існували й функціонували старі античні риторичні школи, і саме в них здобували освіту видатні письменники, поети, філософи і теологи тієї епохи. Крім того, в цих школах ранньосередньовічні інтелектуали отримували ґрунтовні знання з латинської мови, вчилися нею досконало володіти, практикувались в ораторському мистецтві й риторичці. Зокрема, до плеяди видатних творців ранньої латинської літератури належать Сидоній Аполлінарій, Еннодій, Кассиодор, Боецій, Максиміан і навіть Римський первосвященик, папа Григорій I Великий. Поряд зі згаданими авторами виступає такий талановитий письменник, як Григорій Турський, хоча він вже не отримав класичної освіти, і внаслідок цього постійно порушував норми латинської мови.

Більшість західноєвропейських письменників VI-VII ст. були духовними особами і свою освіченість застосовували також на ниві духовного просвітництва та морального напучення своєї пастви, складаючи для неї статути й правила благочестя, духовно-етичні повчання, молитви, тлумачення до Біблії і переклади грецьких Отців Церкви. Зрозуміло, вони мусили розробляти іншу термінологію, користуватись іншою манерою викладу та іншими прийомами, оскільки усталені традиції старої римської літератури важко було адаптувати під християнську догматику та її світоглядні орієнтири. Латинські письменники VI-VIII ст. також не могли використовувати всієї тієї системи літературних образів, ідеалів, загальних місць і риторичних прийомів, якими щедро “*нагороджували*” їх язичницькі прозаїки й поети, адже вся ця система була наскрізь просякнута язичницькою міфологією. В даній, доволі складній з точки зору жанрової орієнтації, ситуації виникали літературні гібриди, яскравим прикладом яких можуть слугувати “*Три книги міфологічних оповідей*” Фульгенція, де до кожного міфу додано моральне напучення; для окремого напучення автор зазвичай використовував найфантастичніші етимологічні екскурси.

Разом з тим необхідно підкреслити, що цей складний тип “*синтезної*” літературної композиції послугував взірцем для багатьох пізніших середньовічних творів - наприклад, “*Римських діянь*”, “*Моралізованого Овідія*” і т.п. Проте, найпоширенішим в цю ранню епоху західноєвропейської латинської літератури прийомом було чітке розмежування творів світських та духовних, причому духовні опуси почали поступово домінувати. На цьому тлі розвинулась і

т.зв. варварська латина; з VII ст. риторичні школи перестали відповідати потребам часу й почали замінятись духовними училищами при єпископатах, церквах і особливо при монастирях, кількість котрих безперервно зростала. В ці школи набирались юнаки, які готувалися стати духовними особами, кліриками. Курс навчання, необхідний для них, набув усталеності; в нього входило знання молитов і пісньоспівів богослужбового чину, котрий до того ж у дану епоху був ще не до кінця визначений, знайомство з біблійною історією та вміння наводити з неї деякі цитати для доказів основних положень християнського віровчення.

При строкатості і розмаїтті етнічного складу нових західних держав, Церква змушена була рахуватись і з тим, що для багатьох учнів у подібних школах сама латинська мова являла собою великі труднощі, а це у свою чергу призводило до формального заучення богослужбових текстів, іноді неправильно переписаних або невірні сприйнятих. Знання грецької мови на Заході на кінець VII - початок VIII ст. повністю відмирає. Одночасно, саме протягом VI-VII ст. формується двоєке ставлення до творів старої римської літератури, з її язичницьким підґрунтям; це - або повне заперечення будь-якої язичницької літератури як аморальної та гріховної, або спроби *“витягти”* з неї окремі твори й цитати (т.зв. ексцерпції), які могли бути витлумачені як пророцтва або як докази неспроможності та хибності язичницької релігії, яку би форму вона не приймала.

Цим ставленням до неї й можна пояснити той факт, що після старань деяких письменників IV і V ст. втримати інтерес та любов до *“великого Риму”* й творів його уславлених авторів християнському соціуму виявилось важко; у VI та VII ст. цей інтерес падає, і перші ознаки відродження проглядаються лише на початку VIII ст. З іншого боку, літературна діяльність в Італії у цю епоху не припиняється остаточно. Навпаки, протягом VII-VIII ст. розвиваються нові літературні жанри, певною мірою продовжуючи жанри античної класичної літератури. Наприклад, адаптації й розвитку зазнали такі жанри як лірика, епос, буколіки, драма, діалог, алегорія, байка.

“Каролінзьке відродження” - це поняття належить до числа найбільш неоднозначних і певною мірою суперечливих в історії західноєвропейської літератури. В якому розумінні, в якому контексті можна говорити про *“відродження”* стосовно літературних явищ VIII-IX ст., і який зміст доречно вкладати в даний термін, про це й до сьогодення дискутують провідні вчені та фахівці. Тим не менш, дефініція *“Каролінзьке відродження”* вже давно увійшла в науковий обіг, і до виділеної епохи відносять літературну діяльність та творчість таких письменників, теологів і поетів з придворного оточення франкського короля та імператора Карла Великого, як Вергілій Марон, Граматик з Тулузи, Адельхард, абат Корбійський, Рабан Мавр, абат Фульди, Алкуїн, Муадвін, Ангільберт, Ейнхард, Ноткер Заїка, Теодульф, Амалій Трирський, Фрідугіс, Клавдій, єпископ Туринський, Смарагд Сент-Міхельський, Грімальд, абат Сент-Галленський, Петро Пізанський, Павлін Ноланський, патріарх Аквілейський, Павло Диякон.

Основними духовно-культурними та цивілізаційними центрами доби Каролінзького відродження за часів Карла Великого були Аахен, Норбонна, бенедиктинський монастир Монте-Кассіно, абатство Клюні, Аквілея та Ліон. Другим великим культурним осередком цієї епохи виступали Британія, зокрема Йоркська школа, та Ірландія. Вихідцем з Йоркської школи був Алкуїн; славу інтелектуалів у ті часи здобули знамениті ірландці - Дікуйл, Колумбан, Фарерах, Дунгал, Беда Досточтимий, Вілліборд, Нітхард, Годескальк, Дуода, Седулій Скотт, Геральд. Третім осередком Каролінзького відродження стала готська Іспанія. Серед знаменитих іспанських вчених та письменників VIII-IX ст. можна згадати імена Агобарда, архієпископа Ліонського, Клавдія, єпископа Туринського, Теодульфа, єпископа Орлеанського та ін. Останнім великим культурним центром даної епохи була Галлія, батьківщина талановитого поета Ермольда Нігелла, і таких вчених, як Валафрід Страбон, Адальхард, абат Корбі, Дісла, абат Шелле, Хінкмар, архієпископ Реймський та ін. На середину IX ст. нові (монастирські) центри Каролінзького відродження сформувалися у Лорші, Рейхенау, Корвеї, Фер'єрі, Оксеррі, Турне та Реймсі.

Наступна епоха в історії середньовічної латинської літератури Італії пов'язана з т.зв. Оттонівською добою. Перша особливість оттонівської латинської культури, і зокрема літератури - її германська (з значною мірою саксонська) замкненість, несхожа на загальноєвропейську *“відкритість”* каролінзької культури. Причина ця полягала в тому, що німецька Церква усіма силами підкреслювала свій органічний зв'язок з германською королівською владою, й незалежність від Риму і решти латинської церковної *“мережі”*.

Зрозуміло, і оттонівська культура X ст. починала з учеництва у іноземних або периферійних вчителів - з Лотарингії (де ще доживали свій вік ірландські ченці), з Італії (контакти з якою зміцнилися після одруження Оттона I з Адельгейдою), навіть з Візантії (звідки приїхав до Оттона II Феофано). Сам Бруно Кельнський, найвченіша людина оттонівського двору, одержав свої знання від Лотарингця Бальдерика Утрехтського, ірландця Ізраїля та італійця Ратхера Веронського (Люттихського). З найбільш відомих гуманістів та просвітителів Оттонівської доби можна згадати Ліутпранда Кремонського, Гунцо Наварського, Відукінда Корвейського, Матільду Кведлінбурзьку, Хротсвіту Гандерсгеймську, Удальриха Аугсбурзького, Бернварда Гільдесгеймського.

Серед інших особливостей оттонівської культури і літературної традиції варто виділити, по-перше, її децентралізованість причина цього полягала в тому, що духовна діяльність за Оттонів зосередилась не при імператорському дворі, а в єпископських містах та новостворених монастирях; ніякої подоби “*академії*” Карла Великого в Німеччині у X ст. не існувало, по-друге, посилення в ній християнського моралістичного духу й послаблення античної світської етики: вергіліанський ідеал та ідеал біблійський могли мирно співіснувати лише за часів Каролінзького відродження, а не в аскетизованій оттонівській естетиці. Остання особливість оттонівської культури та літератури - її вченість і аристократизм, що об’єднує, а не роз’єднує, літературу доби Оттонів з набутками попереднього періоду. Зрештою, необхідно підкреслити, що ранньосередньовічна латинська література Італії (VI-X ст.) та латинська мова створили цілий пласт духовного, світоглядного і морально-етичного надбання, який у подальшому визначив шляхи інтелектуального, культурного та соціального розвитку західноєвропейської цивілізації.

1. *Алкуїн*. Послание к королю / Алкуин // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.258.

2. *Алкуїн*. Послание к Коридону / Алкуин // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.259.

3. *Алкуїн*. Словопрение высокороднейшего юноши Пипина с Альбином Схоластиком / Алкуин // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.265-268.

4. *Альдхельм*. Загадки / Альдхельм // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.206-208.

5. *Ангильберт*. Карл Великий и папа Лев / Ангильберт // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.280-283.

6. *Ангильберт*. Эклога к королю / Ангильберт // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.284-286.

7. *Анселл Схоластик*. Видение Анселла Схоластика / Анселл Схоластик // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.111-115.

8. *Амвросий Ауптерт*. Житие святых Палдона, Тасона и Татона / Амвросий Ауптерт // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.73-74.

9. *Агнелл Равеннский*. Книга об архиепископах Равенны / Агнелл Равеннский // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.243-259.

10. *Агобард Лионский*. Плачевное послание о несправедливостях к Манфреду, знатному придворному / Агобард Лионский // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.288-301.

11. *Агобард Лионский*. Проповеди о вере и надежде / Агобард Лионский // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.301-302.

12. *Ассер*. О деяниях Альфреда / Ассер // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.404-415.

13. *Беда Достопочтенный*. Церковная история народа Англиков / Беда Достопочтенный. - М.: Наука, 2007. - 503 с.

14. *Бенедикт Анианский*. Послание к архиепископу Нибридию / Бенедикт Анианский // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.172-175.

15. Бегство узника // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.116-127.

16. *Боеций*. Утешение философией / Боеций. - М.: Синтагма, 2002. - 326 с.

17. *Валафрид Страбон*. К Храбану Мавру, аббату Фульды, своему учителю / Валафрид Страбон // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.325-326.

18. *Валафрид Страбон*. Сапфические строфы / Валафрид Страбон // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.328.

19. *Валафрид Страбон*. Сопоставление невозможностей / Валафрид Страбон // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.330.

20. *Венанций Фортунат*. О королеве Теудехильде / Венанций Фортунат // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.159.

21. *Венанций Фортунат*. Утешение Хильперика и Фредгонды / Венанций Фортунат // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.160-161.

22. *Винфрид-Бонифаций*. Огласительные беседы / Винфрид-Бонифаций // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.50-66.

23. *Видукин Корвейский*. История саксов / Видукин Корвейский. - М.: Наука, 1976. - 302 с.

24. *Геральд*. Вальтгарий / Геральд // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.384-401.

25. *Григорий Великий*. Диалоги о житии и чудесах италийских отцов и о вечной жизни души / Григорий Великий. - М.: ЭКСМО, 2006. - 344 с.

26. *Григорий Турский*. История франков / Григорий Турский. - М.: Наука, 1975. - 321 с.

27. *Годескальк*. Песня Годескалька / Годескальк // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.317-319.

28. *Дуода*. Стихи к Вильгельму / Дуода // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.345-346.

29. *Дуода*. Наставительная книга Доданы / Дуода // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.350-351.

30. *Иоани Скотт Эрлугена*. На Дионисия Ареопагита / Иоанн Скотт Эрлугена // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.359.

31. *Исидор Севильский*. Этимологии / Исидор Севильский // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.199-201.

32. *Исидор Севильский*. История о царях готов, вандалов и свевов / Исидор Севильский // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.196-198.

33. *Кассиодор*. Разное / Кассиодор // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.148-152.

34. *Кассиодор*. Об изучении наук божественных и человеческих / Кассиодор // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.153-155.

35. *Лиутпранд Кремонский*. Отчёт о посольстве в Константинополь / Лиутпранд Кремонский // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.65-69.

36. *Максимиан*. Элегия V / Максимиан // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.129-132.

37. Молитва к Св. Геминиану об отвращении венгров от Модены // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.408.

38. *Нитхард*. История в четырёх книгах / Нитхард // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.302-306.

39. *Ноткер Заика*. Три брата и козёл / Ноткер Заика // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.367.

40. *Ноткер Заика*. Послание к Соломону о пяти чувствах / Ноткер Заика // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.368.

41. *Ноткер Заика*. Деяния Карла Великого / Ноткер Заика // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.369.

42. *Отлох Эммерамский*. Книга об искушениях, переменчивой судьбе и сочинениях / Отлох Эммерамский // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.148-150.

43. Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - 480 с.

44. Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - 444 с.

45. Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - 559 с.

46. *Павел Диакон*. История лангобардов / Павел Диакон. - М.: Наука, 2003. - 238 с.

47. Песнь об Аквилее, не заслуживающей восстановления // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.409-410.

48. *Ратхер Веронский*. Шесть книг предисловий или Агонистик / Ратхер Веронский // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.49-54.

49. Рудлиб // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.130-145.

50. *Седулий Скотт*. На поражение норманнов / Седулий Скотт // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.348.

51. *Седулий Скотт*. Словопрение Розы и Лилии / Седулий Скотт // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.349-350.

52. *Теодульф*. Послание к королю / Теодульф // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.270-275.

53. *Теодульф*. О всех сословиях века сего / Теодульф // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.158-160.

54. *Теодульф*. О книгах, которые я любил читать, и о том, как выдумки поэта мистически толкуются философами / Теодульф // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.276-277.

55. *Фридулис*. О субстанции ничто и тьмы / Фридулис // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.221-226.

56. *Хейтон*. Видение Веттина / Хейтон // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.333-340.
57. *Храбан Мавр*. Эпитафия Валахфриду Страбу / Храбан Мавр // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.229-242.
58. *Хротсвита Гандерсгеймская*. Дульций / Хротсвита Гандерсгеймская // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.83-84.
59. *Эрмольд Нигелл*. Прославление Людовика, христианнейшего Цезаря / Эрмольд Нигелл // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.309-314.
60. *Эйнхард*. Жизнь Карла Великого / Эйнхард. - М.: Терра, 1998. - 98 с.
61. *Алексеев М.П.* Литература средневековой Англии и Шотландии / М.П.Алексеев. - М.: Наука, 1984. - 378 с.
62. *Аникин Г.В., Михальская Н.П.* История английской литературы / Г.В.Аникин, Н.П.Михальская. - М.: Наука, 1975. - 410 с.
63. *Бертельс К.Э.* Роман об Александре и его главные версии на Востоке / К.Э.Бертельс. - М.-Л.: АН СССР, 1948. - 245 с.
64. *Бубнов И.М.* Абак и Боэций / И.М.Бубнов. - Пг.: Восток, 1915. - XII, 205, IV с.
65. *Бицилли П.М.* Элементы средневековой культуры / П.М.Бицилли. - СПб.: Летний сад, 1995. - 263 с.
66. *Гаспаро А.* История итальянской литературы / А.Гаспаро. - М.: Тип-ия А.Сабурова, 1895. - Т. I. - XXXII, 768, IX с.
67. *Грабарь-Пассек М.Е.* Латинская литература от античности к средневековью (IV-VIII вв.) / М.Е.Грабарь-Пассек // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.7-21.
68. *Грабарь-Пассек М.Е.* Раннесредневековая латинская литература / М.Е.Грабарь-Пассек // История Всемирной литературы: В 9-ти т. - М.: АН СССР; Пушкинский дом, 1989. - Т. 2. Литература Средневековья. - С.45-72.
69. *Гаспаров М.Л.* Каролингское Возрождение (VIII-IX вв.) / М.Л.Гаспаров // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.221-242.
70. *Гаспаров М.Л.* Латинская литература между Империей и папством (X-XI вв.) / М.Л.Гаспаров // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.9-37.
71. *Гуревич А.Я.* Культура и общество средневековой Европы глазами современников / А.Я.Гуревич. - М.: Наука, 1989. - 435 с.
72. *Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры / А.Я.Гуревич. - М.: Мысль, 1972. - 341 с.
73. *Голенищев-Кутузов И.Н.* Средневековая латинская литература Италии / И.Н.Голенищев-Кутузов. - М.: Наука, 1972. - 308 с.
74. *Голенищев-Кутузов И.Н.* Романские литературы / И.Н.Голенищев-Кутузов. - М.: Наука, 1975. - 343 с.
75. *Добиаш-Рождественская О.А.* Мастерские письма на заре западного Средневековья и их сокровища в Ленинграде / О.А.Добиаш-Рождественская // Труды Комиссии по истории знаний. - Л.: Соцэкгиз, 1930. - Вып.10. - С.7-25.
76. *Добиаш-Рождественская О.А.* Ранний фриульский минускул и одна из проблем жизни и творчества лангобардского историка VIII в. / О.А.Добиаш-Рождественская // Сборник статей по вспомогательным историческим дисциплинам. - Л.: ЛГУ, 1935. - С.135-148.
77. *Жирмунский В.М.* Средневековая литература как предмет сравнительного литературоведения / В.М.Жирмунский // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. - М.: АН СССР, 1971. - Т.XXX. - Вып.3. - С.182-224.
78. *Западноевропейская средневековая словесность* / Под ред. Л.Г.Андреева. - М.: Наука, 1985. - 681 с.
79. *История Всемирной литературы: В 9-ти т. - М.: АН СССР; Пушкинский дом, 1989. - Т.2. Литература Средневековья. - С.357-420.*
80. *Карсавин Л.П.* Культура средних веков / Л.П.Карсавин. - М.: Гиперион, 2003. - Т.1. - 326 с.
81. *Кудрявцев П.И.* Судьбы Италии / П.И.Кудрявцев. - М.: 1-я Императорская тип-ия, 1889. - XIV, 571, III с.
82. *Литература и искусство западноевропейского Средневековья* / Под ред. О.Л.Мошанской, Н.М.Ельченко. - М.: Владос, 2002. - 205 с.
83. *Мошанская О.Л.* Религиозная литература средних веков / О.Л.Мошанская // Литература и искусство западноевропейского Средневековья / Под ред. О.Л.Мошанской, Н.М.Ельченко. - М.: Владос, 2002. - С.76-95.
84. *Мошанская О.Л.* Христианские мотивы в элгии "Странник" и в поэме "Видение Христа" / О.Л.Мошанская // Синтез культурных традиций в художественном произведении. Межвуз. сб. - Н.Новгород, 1996. - С.6-12.
85. *Неретина С.С.* Слово и текст в средневековой культуре / С.С.Неретина. - М.: Наука, 1994. - 357 с.
86. *Непарокова М.Р.* Европейская школьная культура VIII-IX веков / М.Р.Непарокова // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.22-47.
87. *Пономарёв А.И.* Собеседования Св. Григория Великого о загробной жизни в их церковном и историко-литературном значении. Опыт исследования памятников христианской агиологии и эсхатологии / А.И.Пономарев. - СПб.: СПбДА, 1889. - XXI, 364, V с.
88. *Певницкий В.* Св. Григорий Двоеслов - его проповеди и гомилетические правила / В.Певницкий. - К.: КДА, 1871. - XVIII, 230, III с.
89. *Петерсон О., Балабанова М.* Западноевропейский эпос и средневековый роман: В 4-х т. / О.Петерсон, М.Балабанова. - СПб.: Тип-ия Ф.Альтшуллера, 1896. - Т.III. - XXV, 545, X с.
90. *Рамм Б.Я.* Каролингское Возрождение и проблемы школьной образованности в раннем Средневековье / Б.Я.Рамм // Учёные записки Ленинградского пед. ин-та им. М.И.Покровского, 1940. - Т.V. Исторический факультет. - Вып.1. - С.89-116.
91. *Смирнов А.А.* Средневековая литература Испании / А.А.Смирнов. - Л.: Наука, 1969. - 322 с.
92. *Смирнов А.А.* Из истории западноевропейской литературы / А.А.Смирнов. - М.-Л.: Наука, 1965. - 545 с.
93. *Смирнов А.А.* Клерикальная литература / А.А.Смирнов // История французской литературы: В 4-х т. - М.-Л.: АН СССР, 1946. - Т.1. - С.123-168.

94. *Стеблин-Каменский М.И.* Мир саги. Становление литературы / М.И.Стеблин-Каменский. - М.: Наука, 1971. - 305 с.
95. *Садов А.И.* Обзор языка папы Григория I (по его письмам) / А.И.Садов. - Пг.: Заря, 1916. - 185 с.
96. *Удальцова З.В.* Италия и Византия в VI веке / З.В.Удальцова. - М.: АН СССР, 1959. - 502 с.
97. *Успенский Ф.И.* Церковно-политическая деятельность папы Григория I Двоеслова / Ф.И.Успенский. - Казань: КазДА, 1901. - XV, 331, VIII с.
98. *Фортуатов А.А.* Алкуин как деятель Каролингского Возрождения / А.А.Фортуатов // Учёные записки Московского гор-го пед. ин-та, 1941. - Т.3. Кафедры исторического факультета. - Вып. I. - С.26-46.
99. *Шайтан М.Э.* Ирландские эмигранты в средние века / М.Э.Шайтан // Средневековый быт / Под ред. О.Добиаш-Рожественской. - Л.: Нива, 1925. - С.179-204.
100. *Шишков А.М.* Средневековая интеллектуальная культура / А.М.Шишков. - М.: Аргос, 2003. - 418 с.
101. *Шишмарёв В.Ф.* История итальянской литературы и итальянского языка / В.Ф.Шишмарёв. - Л.: Наука, 1972. - 514 с.
102. *Штейн А.Л.* История испанской литературы / А.Л.Штейн. - М.: АН СССР, 1976. - 536 с.

References

1. Alkuin. Poslanie k korolju / Alkuin // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IV vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.258.
2. Alkuin. Poslanie k Koridonu / Alkuin // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IV vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.259.
3. Alkuin. Slovojenje vysokorodnejshego junoshi Pipina s Al'binom Sholastikom / Alkuin // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IV vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.265-268.
4. Al'dhel'm. Zagadki / Al'dhel'm // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IV vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.206-208.
5. Angil'bert. Karl Velikij i papa Lev / Angil'bert // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IV vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.280-283.
6. Angil'bert. Jekloga k korolju / Angil'bert // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IV vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.284-286.
7. Ansell Sholastik. Videnie Ansell Sholastika / Ansell Sholastik // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.111-115.
8. Amvrosij Autpert. Zhitie svjatyh Paldona, Tasona i Tadona / Amvrosij Autpert // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IV veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.73-74.
9. Agnell Ravenskij. Kniga ob arhiepiskopah Ravenny / Agnell Ravenskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IV veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.243-259.
10. Agobard Lionskij. Plachevnoe poslanie o nespravedlivostjah k Manfredu, znanomu pridvornomu / Agobard Lionskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IV veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.288-301.
11. Agobard Lionskij. Propovedi o vere i nadezhde / Agobard Lionskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IV veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.301-302.
12. Asser. O dejaniyah Al'freda / Asser // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IV veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.404-415.
13. Beda Dostopochtennyj. Cerkovnaja istorija naroda Anglov / Beda Dostopochtennyj. - M.: Nauka, 2007. - 503 s.
14. Benedikt Anianskij. Poslanie k arhiepiskopu Nibriidiju / Benedikt Anianskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IV veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.172-175.
15. Begstvo uznika // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.116-127.
16. Boecij. Uteshenie filosofiej / Boecij. - M.: Sintagma, 2002. - 326 s.
17. Valafrid Strabon. K Hrabanu Mavru, abbatu Ful'dy, svoenu uchitelju / Valafrid Strabon // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IV vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.325-326.
18. Valahfrid Strabon. Sappicheskie strofy / Valafrid Strabon // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IV vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.328.
19. Valafrid Strabon. Sopostavlenie nevozmozhnostej / Valafrid Strabon // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IV vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.330.
20. Venancij Fortunat. O koroleve Teudehil'de / Venancij Fortunat // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IV vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.159.
21. Venancij Fortunat. Uteshenie Hil'perika i Fredegondy / Venancij Fortunat // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IV vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.160-161.
22. Vinfrid-Bonifacij. Oglasitel'nye besedy / Vinfrid-Bonifacij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IV veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.50-66.
23. Vidukind Korsejskij. Istoriya saksov / Vidukind Korsejskij. - M.: Nauka, 1976. - 302 s.
24. GERAL'D. Val'tarij / GERAL'D // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IV vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.384-401.
25. Grigorij Velikij. Dialogi o zhitii i chudesah italijskih otcov i o vечноj zhizni dushi / Grigorij Velikij. - M.: JeKSMO, 2006. - 344 s.
26. Grigorij Turskij. Istoriya frankov / Grigorij Turskij. - M.: Nauka, 1975. - 321 s.
27. Godeskal'k. Pesnja Godeskal'ka / Godeskal'k // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IV vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.317-319.
28. Duoda. Stihi k Vil'gel'mu / Duoda // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IV vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.345-346.
29. Duoda. Nastavitel'naja kniga Dodany / Duoda // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IV veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.350-351.

30. Ioann Skott Jeružena. Na Dionisija Areopagita / Ioann Skott Jeružena // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.359.
31. Isidor Sevil'skij. Jetimologii / Isidor Sevil'skij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.199-201.
32. Isidor Sevil'skij. Istorija o carjah gotov, vandalov i svevov / Isidor Sevil'skij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.196-198.
33. Kassiodor. Raznoe / Kassiodor // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.148-152.
34. Kassiodor. Ob izuchenii nauk bozhestvennyh i chelovecheskih / Kassiodor // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.153-155.
35. Liutprand Kremonskij. Otchjot o posol'stve v Konstantinopol' / Liutprand Kremonskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.65-69.
36. Maksimian. Jelegija V Maksimian // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.129-132.
37. Molitva k Sv. Geminianu ob otrashhenii vengrov ot Modeny // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.408.
38. Nithard. Istorija v chetyrjoh knigah / Nithard // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.302-306.
39. Notker Zaika. Tri brata i kozjol / Notker Zaika // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.367.
40. Notker Zaika. Poslanie k Solomonu o pjati chuvstvah / Notker Zaika // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.368.
41. Notker Zaika. Dejanija Karla Velikogo / Notker Zaika // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.369.
42. Otloh Jemmeramskij. Kniga ob iskushenijah, peremenchivoy sud'be i sochinenijah / Otloh Jemmeramskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.148-150.
43. Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IH veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - 480 s.
44. Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - 444 s.
45. Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - 559 s.
46. Pavel Diakon. Istorija langobardov / Pavel Diakon. - M.: Nauka, 2003. - 238 s.
47. Pesn' ob Akvilee, ne zaslužhivajushhej vosstanovlenija // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.409-410.
48. Rather Veronskij. Shest' knig predislovij ili Agonistik / Rather Veronskij // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.49-54.
49. Ruodlib // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.130-145.
50. Sedulij Skott. Na porazhenie normannov / Sedulij Skott // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.348.
51. Sedulij Skott. Slovooprenie Rozy i Lilii / Sedulij Skott // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.349-350.
52. Teodul'f. Poslanie k korolju / Teodul'f // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.270-275.
53. Teodul'f. O vseh soslavljah veka sego / Teodul'f // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IH veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.158-160.
54. Teodul'f. O knigah, kotorye ja ljubil chitat', i o tom, kak vydumki pojeta misticheski tolkujutsja filosofami / Teodul'f // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.276-277.
55. Fridugis. O substancii nichto i t'my / Fridugis // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IH veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.221-226.
56. Hejton. Videnie Vettina / Hejton // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.333-340.
57. Hraban Mavr. Jepitafija Valahfridu Strabu / Hraban Mavr // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IH veka / Otv. red. M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.229-242.
58. Hrotsvita Gandersgejmskaja. Dul'cicij / Hrotsvita Gandersgejmskaja // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.83-84.
59. Jermol'd Nigell. Proslavlenie Ljudovika, hristiannejshego Cezarja / Jermol'd Nigell // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.309-314.
60. Jejnhard. Zhizn' Karla Velikogo / Jejnhard. - M.: Terra, 1998. - 98 s.
61. Alekseev M.P. Literatura srednevekovoj Anglii i Shotlandii / M.P.Alekseev. - M.: Nauka, 1984. - 378 s.
62. Anikin G.V., Mihal'skaja N.P. Istorija anglijskoj literatury / G.V.Anikin, N.P.Mihal'skaja. - M.: Nauka, 1975. - 410 s.
63. Bertel's K.Je. Roman ob Aleksandre i ego glavnye versii na Vostoke / K.Je.Bertel's. - M.L.: ANSSSR, 1948. - 245 s.
64. Bubnov I.M. Abak i Bojccij / I.M.Bubnov. - Pg.: Vostok, 1915. - III, 205, IV s.
65. Bicilli P.M. Jelementy srednevekovoj kul'tury / P.M.Bicilli. - Spb.: Letnij sad, 1995. - 263 s.
66. Gaspari A. Istorija ital'janskoj literatury / A.Gaspari. - M.: Tip-ija A.Saburova, 1895. - T. I. - HHHIII, 768, IHs.
67. Grabar'-Passek M.E. Latinskaja literatura ot antichnosti k srednevekov'ju (IV-VIII vv.) / M.E.Grabar'-Passek // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IH vekov / Otv. red. M.E.Grabar'-Passek i M.L.Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.7-21.
68. Grabar'-Passek M.E. Rannesrednevekovaja latinskaja literatura / M.E.Grabar'-Passek // Istorija Vsemimoj literatury. V 9-tit. - M.: AN SSSR; Pushkinskij dom, 1989. - T. 2. Literatura Srednevekov'ja. - S.45-72.

69. Gasparov M.L. Karolingskoe Vozrozhdenie (VIII-IX vv.) / M.L. Gasparov // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury IV-IX vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1970. - S.221-242.
70. Gasparov M.L. Latinskaja literatura mezhdru Imperije i papstvom (H-III vv.) / M.L. Gasparov // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury H-III vekov / Otv. red. M.E. Grabar'-Passek i M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 1972. - S.9-37.
71. Gurevich A. Ja. Kul'tura i obshhestvo srednevekovoj Evropy glazami sovremennikov / A. Ja. Gurevich. - M.: Nauka, 1989. - 435 s.
72. Gurevich A. Ja. Kategorii srednevekovoj kul'tury / A. Ja. Gurevich. - M.: Mysl', 1972. - 341 s.
73. Golenishhev-Kutuzov I.N. Srednevekovaja latinskaja literatura Italii / I.N. Golenishhev-Kutuzov. - M.: Nauka, 1972. - 308 s.
74. Golenishhev-Kutuzov I.N. Romanskije literatury / I.N. Golenishhev-Kutuzov. - M.: Nauka, 1975. - 343 s.
75. Dobiash-Rozhdestvenskaja O.A. Masterskie pis'ma na zare zapadnogo Srednevekov'ja i ih sokrovishha v Leningrade / O.A. Dobiash-Rozhdestvenskaja // Trudy Komissii po istorii znanij. - L.: Socjgiz, 1930. - Vyp. 10. - S.7-25.
76. Dobiash-Rozhdestvenskaja O.A. Rannij friul'skij minuskul i odna iz problem zhizni i tvorcestva langobardskogo istorika VIII v. / O.A. Dobiash-Rozhdestvenskaja // Sbornik statej po vspomogatel'nym istoricheskim disciplinam. - L.: LGU, 1935. - S.135-148.
77. Zhirmunskij V.M. Srednevekovaja literatura kak predmet sravnitel'nogo literaturovedenija / V.M. Zhirmunskij // Izvestija AN SSSR. Serija literatury i jazyka. - M.: AN SSSR, 1971. - T.HH. - Vyp.3. - S.182-224.
78. Zapadnoevropejskaja srednevekovaja slovesnost' / Pod red. L.G. Andreeva. - M.: Nauka, 1985. - 681 s.
79. Istorija Vsemirnoj literatury: V 9-ti t. - M.: AN SSSR; Pushkinskij dom, 1989. - T.2. Literatura Srednevekov'ja. - S.357-420.
80. Karsavin L.P. Kul'tura srednih vekov / L.P. Karsavin. - M.: Giperion, 2003. - T.1. - 326 s.
81. Kudrjavcev P.I. Sud'by Italii / P.I. Kudrjavcev. - M.: 1-ja Imperatorskaja tip-ija, 1889. - HIV, 571, III s.
82. Literatura i iskusstvo zapadnoevropejskogo Srednevekov'ja / Pod red. O.L. Moshhanskoj, N.M. El'chenko. - M.: Vlados, 2002. - 205 s.
83. Moshhanskaja O.L. Religioznaja literatura srednih vekov / O.L. Moshhanskaja // Literatura i iskusstvo zapadnoevropejskogo Srednevekov'ja / Pod red. O.L. Moshhanskoj, N.M. El'chenko. - M.: Vlados, 2002. - S.76-95.
84. Moshhanskaja O.L. Hristianskie motivy v jelegii "Strannik" i v pojeme "Videnie Hrista" / O.L. Moshhanskaja // Sintez kul'turnyh tradicij v hudozhestvennom proizvedenii // Mezhdvuz. sb. - N. Novgorod, 1996. - S.6-12.
85. Neretina S.S. Slovo i tekst v srednevekovoj kul'ture / S.S. Neretina. - M.: Nauka, 1994. - 357 s.
86. Nenarokova M.R. Evropejskaja shkol'naja kul'tura VIII-IX vekov / M.R. Nenarokova // Pamjatniki srednevekovoj latinskoj literatury. VIII-IX veka / Otv. red. M.L. Gasparov. - M.: Nauka, 2006. - S.22-47.
87. Ponomar'ov A.I. Sobesedovanija Sv. Grigorija Velikogo o zagrobnoj zhizni v ih cerkovnom i istoriko-literaturnom značenii. Opyt issledovanija pamjatnikov hristianskoj agiologii i jeshatologii / A.I. Ponomarev. - SPb.: SPbDA, 1889. - HHI, 364, V c.
88. Pevnickij V. Sv. Grigorij Dvoeslov - ego propovedi i gomileticheskie pravila / V. Pevnickij. - K.: KDA, 1871. - HVIII, 230, III s.
89. Peterson O., Balabanova M. Zapadnoevropejskij jepos i srednevekovyj roman: V 4-h t. / O. Peterson, M. Balabanova. - SPb.: Tip-ija F. Al'tshullera, 1896. - T.III. - HHV, 545, Hs.
90. Ramm B. Ja. Karolingskoe Vozrozhdenie i problemy shkol'noj obrazovannosti v rannem Srednevekov'e / B. Ja. Ramm // Uchjonye zapiski Leningradskogo ped. in-ta im. M.I. Pokrovskogo, 1940. - T.V. Istoricheskij fakul'tet. - Vyp.1. - S.89-116.
91. Smirnov A.A. Srednevekovaja literatura Ispanii / A.A. Smirnov. - L.: Nauka, 1969. - 322 s.
92. Smirnov A.A. Iz istorii zapadnoevropejskoj literatury / A.A. Smirnov. - M-L.: Nauka, 1965. - 545 s.
93. Smirnov A.A. Klerikal'naja literatura / A.A. Smirnov // Istorija francuzskoj literatury: V 4-h t. - M-L.: AN SSSR, 1946. - T.1. - S.123-168.
94. Steblin-Kamenskij M.I. Mir sagi. Stanovlenie literatury / M.I. Steblin-Kamenskij. - M.: Nauka, 1971. - 305 s.
95. Sadov A.I. Obzor jazyka papy Grigorija I (po ego pis'mam) / A.I. Sadov. - Pg.: Zarja, 1916. - 185 s.
96. Udal'cova Z.V. Italija i Vizantija v VI veke / Z.V. Udal'cova. - M.: AN SSSR, 1959. - 502 s.
97. Uspenskij F.I. Cerkovno-politicheskaja dejatel'nost' papy Grigorija I Dvoeslova / F.I. Uspenskij. - Kazan': KazDA, 1901. - HV, 331, VIII s.
98. Fortunatov A.A. Alkuin kak dejatel' Karolingskogo Vozrozhdenija / A.A. Fortunatov // Uchjonye zapiski Moskovskogo gor-go ped. in-ta, 1941. - T.3. Kafedry istoricheskogo fakul'teta. - Vyp.1. - S.26-46.
99. Shajtan M. Je. Irlandskie jemigranty v srednie veka / M. Je. Shajtan // Srednevekovyj byt / Pod red. O. Dobiash-Rozhdestvenskoj. - L.: Niva, 1925. - S.179-204.
100. Shishkov A.M. Srednevekovaja intellektual'naja kul'tura / A.M. Shishkov. - M.: Argos, 2003. - 418 s.
101. Shishmar'ov V.F. Istorija ital'janskoj literatury i ital'janskogo jazyka / V.F. Shishmar'ov. - L.: Nauka, 1972. - 514 s.
102. Shtejn A.L. Istorija ispanskoj literatury / A.L. Shtejn. - M.: AN SSSR, 1976. - 536 s.

Боднарюк Б.М., Сандуляк И.Г. Формирование латинской литературы Италии в период Раннего Средневековья (VI-X ст.)

В статье рассматривается круг вопросов, связанных с особенностями формирования и становления латинской литературы на территории Италии в период Раннего Средневековья. Выделенная проблематика ориентирована на анализ и освещение развития литературной традиции на протяжении VI-X вв. Кроме того, в статье характеризуется творчество ряда наиболее известных писателей, теологов и историков того времени.